शुद्धि पत्रं।

पत्रं	पंक्तिः	अशुद्ध	शुद्ध
१	४	आनन्तर्यो	आनन्तर्या
,,	,,	भव	भवं
७	१८	गस्य	वस्य
,,	२२	putport	purport
८	४	शुति	श्रुति
१०	२४	वकारादिष्व	वकारादिषे
२५	१६	ṙi	ri
२६	४	syllable	vowel
२८	१	गौद्धदणि	गौद्धौदणि
४०	१६	प्राप्त	प्राप्ते
,,	२४	स्थान	स्थाने
५०	६	पस्य	फस्य
,,	२४	स्तए	स्तएव
५६	१२	preceeding	preceding
,,	१३	do .	dv
५७	२	लुप्ता	लुप्ता
६०	२५	दृच	दृशु
६२	२०	॥र्त्त्या इत्यादि	॥ट. र्त्त्या इत्यादि
,,	२२	वद्दो	वद्दो

६२	२२	एट्ट	एट्ट
६३	२१	त्तट्टयो	त्ताट्टयो
९९	१०	in all the cases	before all the case affixes
११२	१	उकारान्त	ऊकारान्त
११७	१२	दुर्व्वांसा	दुर्व्वासा
१२९	१८	several pronouns	several persons
१३०	१५	स्मर्तव्यं	स्मर्त्तव्यं
१३१	१८	विशेष नियमननु	विशेष नियमाननु
१४४	२	सिप	सिच

PREFACE

The word *Kávya* in Sanskrit has a more extensive signification than the word poetry in English. Our ancient authorities paid greater attention to the spirit of the composition than to its external form. The rythmical structure of composition was not considered essential to its being classed among the *Kávyas*. Thus the author of Sáhitya Darpana divides kávyas into two classes viz.—*Drisya* or what is to be *seen (represented on the stage) and Srávya or what is to be heard*. All dramatic poems come under the former, while epic and lyric poems are included in the latter.

The *Drisyakávyas* or *dramas* are of twenty eight varieties, of which ten are called *Rupakas* and the rest *Uparupkas*.

Every *Drisyakávya* is composed partly in Sanskrit and partly in Prakrita.

It is needless to speak here about the Sanskrit. My remarks accordingly will be confined to the Prákrita. Prákrita, according to Hemchandra is derived from *prakriti* "the Sanskrit". Prákrita is a common name given to all the different dialects originally derived from the Sanskrit such as the Mahárastri, Saurasení &c.

Modern philologists have not yet satisfactorily solved the question whether these dialects are derived directly from the Sanskrit or (through) some of its corruptions. It is contended by some that Páli was the medium through which all the Prákrita dialects came into existence others, consider it more reasonable to hold that the Prákrita dialects have been directly derived from the Sanskrita. This question has been discussed in the introduction to my Hindi Vyakarana in Bengali, and what I have said there I need not repeat.

So long as the Sanskrit speaking *Aryans* were confined to their favourite home of Brahmavarta no great confusion of this language was possible. But when they began to emigrate into different parts of India the pure sanskrit Euphony became *affected by* the climatic and other influences of the several places to which they resorted. Thus several dialects differing from each other in minute points gradually sprang up under the common name of *Prákrita*.

The number of these dialects necessarily increased with the extension of the emigration Thus professor Cowel in his introduction to Bararuchi s grammar says "the later gramarians include many varieties under the name (*Prákrita*) but most of them are probably the subtle refinements of a later age, as the older the grammarian is, the fewer we find the dialects to be, and the oldest Vararuchi has only treated of four"

Lalla Dikshita, in his commentary on *Mṛichchhakatika* says —

* केषाञ्चिन्मते चतस्रो भाषाः। शौरसेनी अवन्तिका प्राच्या मागधी। केषाञ्चिन्मते "मागध्यवन्तिजा प्राच्या शौरसेन्यर्धमागधी बाह्लीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषा प्रकीर्त्तिता"।

'Some say there are only four varieties of the Prákrita language, viz —the *sauraseni*, the *avantiká*, the *Práchyá* and the *Mágadhi*, according to others there are seven, as the *Mágadhi*, the *avanti*, the *práchya*, the *sauraseni*, the *arddha mágadhi*, the *báhlika* and the *dakshinátya*

It is obvious from the above that the number of prákrita dialects increased gradually and not all at once

However we must not suppose that the different Prákṛita dialects differed from the mother Sanskrit in no other way than through the necessary influence of time and place Many such dialects received more or less, copious accessions of words and forms from the aboriginal and foreign languages with which they in process of time came into contact Thus the Prakrita dilects in later times came to be of three classes viz —*Tadbhava*, *Tatsama* and *Desi* * Tadbhava means *one* mainly and directly derived from the sanskrit, *Tatsama* means one which retains the *same* form and euphony as the sanskrit, and by *Desi* we understand those dialects of which an aboriginal dialect forms the ground work All *Desi* dialects are called by a common name *apabhrans'a*

Of all the Prákrita dialects *mahárásḥtri* undoubtedly is the chief, and it is in this dialect that the beautiful works like the *setubandha* &c are composed † The other Prákrita dialects follow the *Mahárastri*,

---

* "तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतक्रमः" । इति दण्डी।

† "महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः। सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम्"

इति दण्डी

only differing *from it in some minor* particulars. Next in importance to the *Mahárastri*, we may mention the *saurasení*, *mágadhi*, *paishachi* and *apabhrans'a*. *Magadhi* again has a subdialect called the *ardhamágadhi*. *Apaphrans'a* appears to be the general name of the following dialects, viz —*nágara*, *upanágara*, *drábida* (or *sindhi*), *takka malaví*, *panchâli*, *lâlandi gurjari*, *drâbidi*, *bautâliki*, *kanchi*, *abhiri sâvari** &c

Hemachandra, the great grammarian of Prakrita dialects, treats of *apabhrans'a* only generally, but the authors of the Kalpalatiká and other grammars give separate rules for each of the different dialects that come under the term.

Whether the pure Sanskrit language remained a spoken dialect for any great length of time even in its native land the Brahmavarta, seems to be open to question. But that the learned and the higher classes long continued to use it in their daily conversation and exchange of thought, may be assumed from the universal practice of the dramatists in putting the divine language into the mouth of their higher personages.

It was the peculiarity of our ancient forefathers to bind every practice by rigid rules, so that even when the reality had ceased to exist no departure was allowed from the practice of dramatic representation having the sanction of ages. In the same manner, any *uniformity or fanciful excellence which they thought they* had discovered in a people speaking a particular dialect, came to be regarded as inherent in them forever afterwards and the work of a dramatist who ventured to violate any of such recognised principles was pronounced unfit to be considered a classic.

Mark how boldly and dogmatically the author of the Sahitya Darpana regulates the application of the different Prakrita dialects in a drama.

"High born and educated persons must speak the Sanskrit and women similarly circumstanced are to speak the *Sauraseni* dialect. Those latter however should employ the *Mahárastri* in their songs and verses. The magadhi is mentioned as the tongue of those who move

* It will be observed that the names of the different Prákrita dialects mostly refer to different territorial divisions

in the inner apartment of a king The dialect of servants, princes, and merchants is the half *Mágadhi* The *Práchya* (eastern i.e gandiya is the dialect of the Vidúshaka and others, and the *Abanti* of the gamesters *Drávidi* or the southern dialect is spoken by the soldiers and gamblers. The *Sákári* should be used by the left-hand brother in law of kings, by the Sakas and others The *Vahliki* dialect belongs to the people of northern India, and the *Chándali* to the Chandals and others The *Abhiri* and *Savari* are spoken by workers upon wood and by charcoal makers The *Pais achi* is the tongue of the Pisáchas and also of female attendants (see Sahityadarpan, chapter vi)

The different dialects of the Pra'krita are so copiously employed in the Sanskrita dramas that it is impossible to go through an ordinary work of this species of composition without a fair acquaintance with the main principles of those dialects A comprehensive Prakrita grammar is accordingly much in request among Sanskrit Students

There already exist a good many works on the Prakrita dialects such as the Prakritaprakás a of Vararuchi Prakritalakshmans of Chanda, Prakrita sarvaswa of Márkandeya, Prákritáśtadhyáyi of Hemchandra Prakrita sanjibaní of Vasantraj Prakrita lankeswara, Prakritakalpalatika &c. Besides we find in the Prakrita sarvaswa of Markandeya names of many former grammarians, such as Sákalya, Sarata, Kahala, Bhamaha &c whose works appear to be however no longer extant

Of the extant works many still lie buried in manuscripts , a few others which have been published by European scholars are inaccessible to students of moderate means Moreover the system adopted in these works is so repulsive and unmethodical that even a devoted student can only with great difficulty benefit by them

With a view to remove these difficulties from the path of the reader of Sanskrit dramas, I have ventured to compile the present prákrita grammar In it I have adopted an entirely new system, with what success it is for the public to judge

I beg to mention that the work is mainly a compilation from almost all the extant works on the subject I lay claim to no originality save the entirely new method of arrangement and treatment of

the subject The system pursued by me may be explained in a few words —

(a) Unlike the ancient grammarians, who have generally laid down rules for the different Prákrita dialects in separate chapters, I have adopted the simpler plan of treating the Maharastri or the main dialect of the Prákrita in the body of the work, showing in notes its points of difference with other dialects

(b) Instead of following the ancient authors in giving rules that are applicable only to the forms of special words, I have prefered giving a list of those words with their Sanskrit and Prakrita forms side by side It is hoped much unprofitable trouble to the learner will be saved by this means

(c) I have given, in easy sanskrit, rules for the declension of nouns and conjugation of verbs, and like modern grammarians illustrated these rules by showing declensions of similar classes of nouns as well as the conjugation of similar classes of verbs

In order to make the work more widely useful English version of almost every sentence has been interpolated, though at the cost of making it a little too bulkey

The mighty impetus given to the study of the Sanskrit language by the direct encouragement of our Enlightened Government and the indirect encouragement afforded by the example of the German linguists, is a subject of deep congratulation and the consciousness of having endeavoured to contribute in a humble way to the attainment of a dear object, will amply repay me for the time and labour I have given to this compilation

I cannot omit to mention here that my deep obligations are due to my esteemed friend Babu Sasibhushan Mukerjee M A, B L., professor of the Government College, Lahor, who has kindly revised the work in its passage through the press and has given me valuable suggestions which while materially diminishing my labours, have rendered the work more complete than it otherwise would have been

RHISHIKESH BHATTACHARJEE

स्व० श्रेष्ठी श्री देवीदास लल्लुभाई.
संस्कृत पाठशाला.
-॥ १२५, गुलालवाडी, मुम्बई, ४.

प्राकृत-व्याकरणम्।

साधारण नियमाः।

। अथ प्राकृतम्॥ १।

अथशब्द आनन्तर्यार्थोऽधिकारार्थं च। प्रकृतिः संस्कृतं, तत्र भवं तत आगतम्वा "प्राकृतम्" प्राकृते च प्रकृति, प्रत्यय, लिङ्ग, कारक, समास, संज्ञादयः संस्कृतवद्वेदितव्याः।

The word 'Atha' 'अथ' means both proximity and dependence on subsequent rules (अधिकार) Prakrita is a common name given to the dialects which sprang up or were derived from "Prakriti, the Sanskrita." There is no difference between the radical forms of words, the affixes, the genders, cases, samasas and nouns, &c. of the Sanskrita and those of the Prakrita.

प्राकृतमधिक्रियते Hence prakrita dialects are to be illustrated by the following rules:—

॥ लोकादवगन्तव्यः ॥ २ ।

प्राकृते वर्ण-समाम्नायो लोकादवगन्तव्यः। यथा—

(१) अत्र ऋ, ॠ, ऌ, ऐ, औ इत्येतान् विहायापरे स्वरा विद्यन्ते।

(२) ङ, ञ, श, ष, न, य, इत्येते व्यञ्जनवर्णा प्राकृते न सन्ति। परं वर्गसंयुक्तयो ङ ञो व्यवहारः क्वचिद् दृश्यते।

(३) प्राकृते भिन्नवर्गीयाणां वर्णानां परस्परं संयोगो न भवति। यथा क्त, क्क, क्त, क्य; क्र, क्ष, क्ल, क्व, इत्येतेषां क्क इति रूपं भवति। ग्न, द्ग, ग्र, ग्य, ग्ल, र्ग, ग्व इत्येतेषां ग्ग इति रूपं भवति। इत्यादि; पञ्चम-वर्ण-संयोगश्चात्र विरल एव।

(४) अत्र स्वर रहित व्यञ्जन नास्ति ।

The following are specialities of the 'Prakrita' and must be known from other sources than the Sanskrita

(1) It retains all Sanskrita vowels except ऋ, ॠ, ऌ, ऐ and औ

(2) The Prakrita discards the following consonants ङ, ञ, श, ष न, य, but sometimes the use of ङ, ञ, may be seen in their combination with letters of their own class

(3) The Prakrita avoids union of two consonants of different classes and only a few words are found with letters combined with the fifth letters of their own class

(4) No mute consonants occur in Prakrita, all are vocalized

इदमपि च लोकादवगन्तव्य यत् प्राकृते द्विवचन चतुर्थी च न भवत ।

Be known that the Prakrita has no dual number nor the dative case (the latter being replaced by the genetive)

॥ बहुलम् ॥ ३ ।

बहुल मितराधिकृत वेदितव्य, आशास्त्र परिसमाप्तेः ।

Bahula 'बहुल is a term generally meaning "various ly' or 'optionally It must be understood that this (Bahula) is to be implied in the succeeding Sutras till the work is finished

॥ दीर्घ ह्रस्वौ मिथोवृत्तौ ॥ ४ । १ ।

१ । एतदध्यायस्थित इत्यस्य तिलक इत्यनाम। See the notes on the tenth Sûtra of this chapter शौरसेन्यादौ नैषविधिरस्ति । This rule does not apply to *Sáurasenî or other Prakrita dialects.*

वृत्तौ समासे, स्वराणां दीर्घ ह्रस्वौ बहुलं भवतः । मिथ परस्पर ह्रस्वस्य दीर्घो दीर्घस्य च ह्रस्व ।

Some times in *Samasa* or compound words a long vowel is converted into a short one and a short into a long as—अंतवेइ, (अन्तर्वेदी), सत्तावीसा, (सप्तविंशति) क्वचिन्न भवति, sometimes such change does not take place as जुवइजणो, (युवतिजन), क्वचिद्विकल्पः, and in some instances it is optional as पईहर, पइहर (प्रतिगृह) णईसोत्तं णइसोत्तं (नदीस्रोत), वहूमुह, वहुमुह (वधू[धू]मुख), कण्णउर, कण्णऊर (कर्णपुर), सिरोवेअणा, सिरवेअणा, (शिरोवेदना), पीआपीअं पिआपिअं (पीतापीत) सरोरुह, सररुह (सरोरुह), भुअवत्त, भुआवत्त (भूर्जपत्र) पइवइ, पईवइ (पत्नीपति), गामणीसुओ, गामणिसुओ (ग्रामणीसुत), अंतउर, अंतेउर (अन्तःपुर), अक्खउहिणी, अक्खोहिणी (अक्षौहिणी),

॥ पदयोः सन्धिर्वा ॥ ५ ।

संस्कृतोक्तः सर्वः सन्धिः प्राकृते पदयोर्व्यवस्थितविभाषया भवति ।

When two words come in immediate conjunction, all sorts of union (सन्धि) under the rules of the Sanskrita grammar, are optional in the Prakrita, as दहि ईसरो, दहीसरो, (दधीश्वरः), वासेसी, वास इसी, (व्यासर्षिः) पदयोरितिकि? Note that the above rule applies to the case of immediate conjunction of *two words*, for there is never any union in one word, as पाओ, (पाद)।

॥ न युवर्णस्यास्वे ॥ ६ ।

इवर्णस्य उवर्णस्य चाऽस्वे वर्णे परे सन्धि र्न भवति ।

The letters इ (i) and उ (u) do not unite with vowels of different kinds as विच, (इव) ; महुइं, (मधूनि) ; अस्व इति किं ? Why did we say that *i* and *u* do not unite with vowels of different kind? for the union takes place with vowels of the *same* kind, as पुहवीस (पृथिवीश) ।

॥ एदोतोः स्वरे ॥ ७ ।

एकार ओकारयोः स्वरे परे सन्धि र्न भवति ।

The vowels (é) ए and (o) ओ do not unite with any vowel which is in immediate conjunction with them, as देवीए एत्थ (देव्यामत्र) ; एओ एत्थ, (एकोऽत्र) ।

॥ स्वरस्योद्वृत्ते ॥ ८ ।

व्यञ्जन-संपृक्तः स्वरो व्यञ्जने लुप्ते योऽवशिष्यते, स उद्वृत्त इत्योच्यते स्वरस्य उद्वृत्ते स्वरे परे सन्धि र्न भवति । The word *udvritta* means here a vowel which remains alone after its inherent cosonant is elided. An *udvritta* vowel does not unite with any vowel coming before it, as गुहअउलनारी, (गुह्यक कुलनारीः), णिसाअरो, (निशाचरः); क्वचिद्विकल्पः in some instances this rule is optionally applied, as सुउरिसो, सूरिसो, (सुपुरुषः); क्वचित् सन्धिरेव, In some special instances the union (सन्धि) must take place, as चक्काओ (चक्रवाक) ।

॥ त्यादेः ॥ ९ ।

तिवादीनां स्वरस्य (स्वरे परे) सन्धि र्न भवति ।

The vowels of the affixes ti (ति) &c, do not unite with any vowel, as होइइह, (भवतीह) ।

॥ लुक् ॥ १० । २ ।

स्वरस्य स्वरे परे बहुलं लुक् भवति ।

When a vowel comes after another vowel the latter is elided optionally, as तिअसीसो, तिअसईसो, (त्रिदशेशः); राउलं, राअउलं (राजकुलं); तुहद्धं, तुहअद्धं (तवार्द्धं); महद्धं महअद्धं (ममार्द्धं); पावडण, पाअवडणं (पादपतन); कुंभारो, कुंभआरो (कुंभकारः); पवणुद्धुअं पवणोद्धुअं (पवणोद्धुतम्); २ सो

(१) प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदं किमप्याधिक्यमुद्दहति यथा 'सन्धौ अचामज्लोपविशेषा बहुलम्" । (प्रा० १ख।४४) सन्धौ वर्णमानानामचां नाने अज्विशेषा लोपविशेषाश्च बहुलं भवति। सूत्रस्यास्य यथा स्थानअज्विशेषा यथा लोपविशेषाश्चेति चमद्वयं वर्तते तत्र सूत्रद्वयेन दृष्टकमस्ति एतदध्यायान्तर्गत चतुर्थ सूत्रेण प्रथमांशस्य अस्मिन्नेन च द्वितीयांशस्य। In Prakritaprakasa we find this Sutra somewhat more comprehensive for 'when vowels are in Sandhi or in a state of immediate conjunction, various kinds of vowels and elisions arise' This Sutra has two parts i e (1) appearance of various kinds of vowels, (2) that of elisions, for the first part we have the 4th Sutra of this chapter, and for the second the present one शौरसेन्यादौ नैषविधि This rule does not apply to Sáurasem or other Prákrita dialects

(२) प्राकृत प्रकाशे स्वाचाधिक पाठो वर्तते यथा ' संयोगे परे सर्व्वंत्र पूर्व्वं स्याचो लोप ।

When a conjunct consonant follows, it is always the first of the two meeting vowels, which is elided, as णत्थि (नास्ति); चक्कत्ती (चक्रात्ति) &c, क्वचिन्नित्यं क्वचिदन्यदेव बहुलग्रहणात्। तेनान्यदपि स्वाचनिक कार्य्यं भवति; From the use of bahula, or 'variously' in the sutra we conclude that these changes are in some cases absolute, in others they admit of different forms, hence when other forms are met with, they are still to be considered as provided for in this Lakshana or Sutra, प्राकृतकल्पतरि

श्रमअं, सोअमं (सौकुमार्यं); अन्धआरो, अधारो (अन्धकारः); खन्दआरो, खदारो (स्कन्दावार), पाअवीढं पावीढ (पादपीठ)।

॥ अन्त्य व्यञ्जनस्य ॥ ११ ॥

शब्दानां यदन्त्य व्यञ्जन तस्य लुग् भवति।

A final consonant is generally elided; (exception is observed in the case of *m* & *n* which always become *Anusvara*) as जाव, (यावत्) ताव, (तावत्) जसो, (यश.); नह (नभ); सरो (सरस्); (कथं) कर्मन्, समासेतु वाक्य विभक्त्यपेक्षाया मन्त्यत्वं मनन्त्यत्वं च तेनहि—The finality in the compounded words, is determined according to their declension (विभक्ति) i e, the final consonant of the words forming a samasa is also elided, as—सभिक्खु, (सद्भिक्षु.), एअगुण. (एतद्गुण.) ॥ १ ॥

॥ न श्रुदोः ॥ १२ ॥

श्रत्, उत् इत्येतयोरन्त्यस्य व्यञ्जनस्य लुक् न भवति।

ह्रस्वः संयोगे। दीर्घस्य संयोगे परे ह्रस्वो भवति यथा। एकारस्य इकारः ओकारस्य उकारः i.e. i (इ) and u (उ) are substituted for e and o respectively when a conjunct immediately follows, as नरिन्दो (नरेन्द्र); अहरुट्ठ (अधरोष्ठ)।

(१) प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदमित्थमस्ति यथा "अन्त्यस्य हलः" इति सूत्रम् तत्र "वेति निवृत्तम्" इत्युक्तम्। In Prakritaprakasa this Sutra has a slight different form with the same meaning as—Antyasya Halah it adds "वेति निवृत्तम्" i e the option of the preceding Sutras ends here. अनेन सूत्रेण प्राकृते हलन्ताः शब्दाः न सन्तीति ध्वनितम्।

The final t of the words (श्रुत्) *srut* and उत् *ut* is not elided a , as—श्रद्धा, (श्रद्धा) , उत्तयं (उत्तय) ।

॥ निर् दुरोर्वा ॥ १ ३ ।

निर् दुर् इत्येतयोरन्त्य व्यञ्जनस्य वा न लुग् भवति ।

The final r of *nir* (निर्) and *dur* (दुर्) is elided optionally, as—णिस्सह, णीसह (निस्सह) , दुस्सहो, दूसहो (दुस्सह) ।

॥ स्वरेऽन्तरश्च ॥ १ ४ ।

अन्तरोनिर्दुरश्चान्त्य व्यञ्जनस्य स्वरे परे लुक् न भवति।

The final r of *Antar* (अन्तर्) *nir*, (निर्), and *dur* (दुर्) shall not be elided if followed by a vowel , as अन्तरप्पा, (अन्तरात्मा) , णिरन्तर (निरन्तर), दुरुत्तर (दुरुत्तर), १

॥ स्त्रियामादविद्युत ॥ १ ५ । २ ।

विद्युत् शब्द वर्जयित्वा स्त्रियां वर्तमानस्य शब्दस्यान्त्य व्यञ्जनस्यात्त्व भवति , लुगपवाद. । आ (â) is substituted for the final conso-

---

(१) प्राकृत प्रकाशेऽस्यापि लोप विधायक सूत्राणि दृश्यन्ते । यथा उदुम्बरे दोर्लोप " (२।४) In *udumbara* du is elided as उम्बरं कलायसे यस्य वा (२।४) In *kalayasa* ya is optionally elided , as कालास कालायसं ; भाजने जस्य " (४।३) In Bhajana ja is optionally elided as भाव भाअण ; यावदादिषु वस्य " (४।४) In the words *yavat* &c. v is optionally elided as—जा जाव ; ता ताव ; पारओ पारावओ (पारावत) अनुअन्तो अनुवत्तन्तो (अनुवर्तमान) ; जीविअ जीविअम (जीवित) ; एव एव्व (एवम) ; एव एव (एव) ; कुलअ कुवलअ (कुवलय)।

(२) प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदं द्विधा विभक्तमस्ति । यथा स्त्रियामात्" (७।४) "न विद्युति " (८।४)- Bararuchi's grammar contains *two Sutras* on this purport instead of one as— striyam āt " (7ch.4) and " na vidyuti " (8ch.4)

nant of a feminine word, except that of *vidyut* (विद्युत्) The "elision" of the preceding sutras ends here, thus सरिआ, (सरित्), पडिवआ, (प्रतिपत्), सपआ (सम्पत्), वाआ, (वाच् वा वाक्), बहुलाधिकारादियत् पृष्टतर 'य' श्रुतिरपि । The 'option' being continued, we find in some instances that the letter á आ is uttered as if accompanied with *ya* (य) as सरिया, पडिवया, इत्यादि ।

॥ रोरा ॥ १६ ।

स्त्रियां वर्त्तमानस्य रेफस्य 'रा'देशो वा भवति । आत्वापवाद । १ ।

रा (rá) is substituted for a final र in a feminine word as गिरा, धुरा, पुरा ।

॥ क्षुधो हा ॥ १७ ।

क्षुत् शब्दस्यान्त्य व्यञ्जनस्य 'हा'ऽऽदेशोभवति ।

The final consonant of the word *Kshut* (क्षुत्) is changed into 'हा' as छुहा (छात) ।

॥ शरदादेरत् ॥ १८ । २ ।

In the word *sarat* (शरत) &c *a* (अ) is substituted for the final consonant as सरअ, (शरत), भिसअ भिषक् ,

॥ दिक्प्रावृषो स ॥ १९ । ३ । ·

एतयोरन्त्य व्यञ्जनस्य सो भवति ।

---

१ सूत्रमिदं प्राकृत प्रकाशे समरूप दृश्यते। Prakrita Prakasa contains this sutra without any addition or alteration (see 8ch 4 of Pra)

२ प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदं भिन्नार्थक भिन्न स्वरूपश्च वर्त्तते यथा In Prakrita Prakasa the corresponding sutra is of different form and teaches us entirely a different thing as शरदो द् *d* द् is substituted for the final t त् of sarat. as सरदो।

३ Prakrita Prakasa contains this sutra in the same form (see 11ch.4)

स 'sa' is substiuted for the final sibilant of *dis*́ (दिश्) and Právrish (प्रावृष्) ; as दिसो (दिश्), पाउसो (प्रावृट्) ;

॥ आयुरप्सरसो र्व्वा ॥ १० ।

एतयो रन्त्यव्यञ्जनस्य सो वा भवति ।

Sa स is optionally substituted for the final consonant of the words *áyush* (आयुष्) and *apsaras* (अप्सरस्). As दीहाउसो, दीहाऊ, (दीर्घायु) अच्छरसो, अच्छरा, (अप्सरा),

॥ मोऽनुस्वारः ॥ ११ । १ ।

अन्त्यमकारस्यानुस्वारो भवति ।

Anusuara (अनुस्वार) is substituted for final *m* (म) ; as जलं, फलं, क्वचिदनन्त्यस्यापि In some instances *m* म, though not a final one becomes an *anusuara* optionally; as वणम्मि वणंमि (वने),

॥ वास्वरे मश्च ॥ १२ । २ ।

अन्त्यमकारस्य स्वरे परेऽनुस्वारो वा भवति। पक्षे लुगपवादः मस्य मकारश्च ॥

When a vowel immediately follows, the final *m* (म) becomes *Anuswara* optionally. If no *Anusuara* is substituted *m* remains unchanged, or in other words, Sandhi in this case is allowed: as फलं आहरद,

---

१ प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदं किञ्चिद्भिन्नाकारं दृश्यते यथा "मोबिन्दुः" (१२च ४) A little difference is seen in the form of the corresponding sutra of Prakrita Prakasa as "mo Vinduh" (12ch 4)

२ एतदपि सूत्रं प्राकृत प्रकाशे भिन्नाकृति विद्यते यथा "अचि मश्च" The corresponding sutra of Prakritaprakasa is "Achimascha" (13ch 4)

फलमाहरइ, (फलमाहरति) :—बहुलाधिकारात् अन्यस्यापि व्यञ्जनस्य मकारः The option being carried on any other final consonant besides *m* म, also becomes *m* म, as विश्वक् वीसुम्; पृथक् पिहम्, सम्यक् सम्मम्।

॥ ङ, ञ, ण नो व्यञ्जने ॥ २२ ॥ १ ।

ङ, ञ, ण, न इत्येतेषां स्थाने व्यञ्जने परेऽनुस्वारो भवति।

Anuswara is substituted for the nasals ङ, ञ, ण, न when a consonant follows, as —पंती, (पङ्क्ति); परंमुहो, (पराङ्मुख), कंचुओ (कञ्चुक); वंचणं (वञ्चनम्); छंमुहो, (षण्मुख); उक्कंठा, (उत्कण्ठा); कंधो, (कन्ध) संझा, (सन्ध्या);

॥ वक्रादावन्तः ॥ २३ । २

वक्रादिषु यथादर्शनं प्रथमादेः स्वरस्यान्त आगमोरूपोऽनुस्वारो भवति।

In the words Vakra &c, *Anuswara* is inserted as an augment (आगम); as वंकं (वक्रं), तंसं (त्र्यस्र), अंसू (अश्रु), मंसू

---

१ प्राकृत प्रकाशे "नणोर्हलि" इत्येव सूत्रमस्ति। सूत्रमिदं णकार नकारयो र्हलिपरतो बिन्दुर्भवति प्रकारश्च। (१२ श्व४) The corresponding sutra of Prakrita Prakasa teaches us that Anuswara is substituted for *n* न and *ṇ* ण only when a cosonant follows, and so also is *m* म as कंसो कमसो (कंस) वच वम्मम (वचन)।

२ In Prakritaprakasa the corresponding sutra is "वक्रादिषु" (Pra १४ श्व ४) In Prakrita-kalpa-latika, Vakradi class (वक्रादिगण) is thus enumerated वक्रत्र्यस्र वयस्याश्व अश्रु पुच्छाविश्चिकौ मूर्द्धिविनस्विनी, स्पर्श, वृन्ततिर्यञ्च यथा निदर्शन दर्शनश्चैव वक्रादिश्च समादय।

(श्मश्रु) ; गुंठी (गृष्टि), मथ (मस्त) ; पुच्छं (पुच्छ) ; गुंच्छं (गुच्छ) ; मुंढं (मूर्द्धन्) ; फंसो (स्पर्शः) ; बुंधो (वृध्नः) ; ककोडो (कर्कोट) कुंपल (कुड्मल) ; दंसण (दर्शन) ; वंसो (वर्ण) ; अंसो (अश्व) ; विञ्छिओ (वृश्चिक) ; मंजारो (मार्ज्जार) ; एषु आद्यस्य ; वयंसो (वयस्यः) ; मणंसिणी (मनस्विनी) ; मणंसिला (मनःशिला) ; पडिंसुदं (प्रतिश्रुत) ; पडिंसुआ (प्रतिश्रुत्) एषु द्वितीयस्य ; उवरिं, (उपरि) ; अहिमुंको (अभिमुक्त)।

॥ क्त्वादेर्णःस्वोर्व्वा ॥ २५ । १ ।

क्त्वाया स्यादीनां च यो णः सुः तयोरनुस्वारोऽन्तो वा भवति।

---

१ प्राकृत प्रकाशेऽभिप्रायेणैव सूत्रे वर्तते, यथा क्त्वाण (२३ सू ४) क्त्वः स्थाने ऊण स्यात्। una is substituted for ktwá (the affix of the indeclinable past participle) (see pra 23ch 4) यथा घेऊण (गृहीत्वा) सोऊण (श्रुत्वा) काऊण (कृत्वा) ; दाऊण (दत्वा) ;

कल्पलतिकामते 'क्वाचित् इत्यादिवर्ज्जं क्त्वः स्थाने तुम तूणौ स्याताम्' According to Kalpa Latika except a few cases as सुणिऊण (श्रुत्वा) काऊण (कृत्वा) *tunam* (तूण) and *tuna* are substituted for the affix ktwá (क्त्वा) as घेत्तुं घेत्तूण (गृहीत्वा), कल्पलतिकायां निम्नलिखितानि सूत्राणि सन्ति Kalpa Latika has the following sutras उआण क्वापि वक्तव्य यथा घेउआण (गृहीत्वा), सोउआण (श्रुत्वा), "क्तवतोर्वन्तोऽन्तः । क्तवत प्रत्यये वत स्थाने वन्त स्यात्। *Bantah* (वन्त) is substituted for *bat* (वत्) of the affix *ktabat* (क्तवत) as कअवन्तो (कृतवान्), गअवन्तो (गतवान्) ;

शौरसेन्यां 'क्त्वः स्थाने इय दूणौ स्याताम्' In Saurasení dialect *iya* (इय) and *duna* (दूण) are substituted for the affix *ktwá* (क्त्वा) as भविय भोदूण (भूत्वा) ; पैशाच्यान्तु 'तूण क्त्वः स्थाने' *Paisáchi* *tuna* is substituted for ktwá (क्त्वा) as भोतूण (भूत्वा) ।

N ण and *su* सु of the affixes *ktwá* (क्त्वा) and *suadi* (स्वादि-सु,औ &c) have optionally *Anusuara* on their top . as—क्त्वा–काऊण, काऊण, (कृत्वा); स्वादि–वच्छेणं, वच्छेण (वृचेण); वच्छेसु वच्छेसु (वृचेषु);

॥ विंशत्यादेर्लुक् ॥ २६ । १ । [1]

विंशत्यादीनामनुस्वारस्य लुग्भवति ।

The *Anuswara* (अनुस्वार) of *vinsati* &c is elided as वीसा, (विंशति); तीसा (त्रिंशत्) ; सक्कयं (संस्कृत) ; सक्कारो (संस्कार.); संसुअं (संस्तुत),

॥ मांसादेर्वा ॥ २७ ।

मांसादीनामनुस्वारस्य लुग् वा भवति ।

In such words as *Mánsa* मांस &c the use of *Anusuara* अनुस्वार is optional as मासं, मंस (मांस); मासलं, मंसलं (मांसल); कासं, कंस (कांस) ; पासू, पंसू (पांसु) ; कह, कहं (कथं); एव एवं (एवं); णूण, णूणं (नूनं); कि, किं (किम्); इआणि, इआणिं दाणि, दाणिं (इदानीं), समुह, संमुह (सम्मुख); किसुअं, किंसुअं (किंशुक) ; सीहो, सिंघो (सिंह);

---

१ कल्पलतिकायां सूत्रस्थानेन रूपमस्ति In kalpalatika the correspond ng sutra is as follows "लुग्बिन्दो विंशति सङ्केषु दीर्घ्वदादे The Anuswara अनुस्वार of such words as *vinsati* and the l ke is el ded and tle initial vowels become long, वीसई वीसा &c, (विंशति), वामनाचार्य्यस्य मते केवल धस्तन धस्कार रूस्तन शब्देषु नित्यमनुस्वार लोप ।

॥ वर्गेऽन्त्यो वा ॥ २८ । १[१] ।

अनुस्वारस्य वर्गे परे तस्यैव वर्गस्यान्त्यो वा भवति ।

When any consonant of the five classes (वर्ग) immediately follows, *Anuswára* may optionally become the nasal of the class to which the letter belongs, as—पंको, पङ्को (पङ्क.); कचुओ, कञ्चुओ (कञ्चुक.); मका, मङ्का (मङ्का); सखो सङ्खो (शङ्खः); सनरइ, सन्नरइ (संस्मरति); वर्ग इतिकिं Why do we use the word *Barga* in the *sutra*? for in other cases *Anuswára* is not alterable, as किसुओ, (किंशुक)।

॥ लिङ्गविवेकः ॥

॥ प्रावृट् शरत्तरणयः पुंसि ॥ २९ । २[२] ।

प्रावृट्, शरत्, तरणि इत्येता शब्दा. पुंसि प्रयोक्तव्या. ।

The words právrish, *sarad*, and taruni although feminine are to be used in the masculine gender only, as पाउसो (प्रावृट्); सरओ (शरत्); तरणी (तरणि);

---

१ In Prakritaprakasa this sutra is more comprehensive as "यपि सद्दोत्पा (१० वा४) i e when any cosonant immediately follows except *h* (ह) and the sibilants Anuswara may optionally be the nassal of the class to which the letter belongs

२ प्राकृत प्रकाशे कल्पलतिकायाम् सूत्रद्वयमेव वर्तते Prakritaprakasa and kalpalatika contain these two sutras as

'न सान्त प्रावृट् शरद पु सि (Pra 18 ch4)

' न शिरो नभसी (Pra 19 ch4)

॥ न्सान्तमदामशिरो नभः ॥ २० । १ ।

दामन्, शिरस्, नभस्, वर्ज्जित सकारान्तं नकारान्तञ्च शब्दरूपं पुंसि प्रयोक्तव्यम्।

Nouns ending in *n* and *s* except *Daman* (दामन्), *Siras*, (शिरस्), and *Nabhas* (नभस्), are to be used in the Masculine gender only the final *n* and *s* being elided (see *sutra* 10)

सान्तः—अभो (यशस्); पयो (पयस्); तमो (तमस्); तेजो (तेजस्); सरो (सरस्); नान्त. जन्मो (जन्मन्) नर्मो (नर्मन्); कर्मो (कर्मन्); वर्मो (वर्मन्); अदाम, शिरो नभ इतिकि? Why did we except the words *Daman*, *Siras*, and *Nabhas*? examine the following दाम (दाम), शिर (शिरः); नह (नभ); यश "वर्म (वचस्); सुमण (सुमनस्); शर्म (शर्मन्), चर्म (चर्मन्)" इति दृश्यते सद्वङ्लाधिकारात्, option being carried on, some nouns of the above mentioned classes are also found in the neuter, as यश, सुमर्म &c.

॥ वाऽक्ष्यर्थवचनाद्याः ॥ २१ ।

अक्षिपर्य्याया, वचनादयश्च शब्दा. पुंसि वा प्रयोक्तव्या. ।

Words having the same meaning with *akshi* (the eye) and those belonging to the *vachana* class, are optionally used in the masculine gender; as अच्छी, अच्छीइं (अक्षि); अङ्गुल्यादि पाठादक्षिशब्दः स्त्रीलिङ्गेऽपि, the word *Akshi* being

१ २८ सूत्रस्य टीका द्रष्टव्या Look the note on 29 sutra

enumerated among *Anguli* &c., is also used in the feminine gender as एसा अच्छी; चक्खू, चक्खुई (चक्षुः); णअणो, णअणं (नयनं); लोअणो, लोअणं (लोचनं) १ वचनादि—वअणो, वअणं (वचनं); कुलो, कुलं (कुलं); माहप्पो माहप्पं (माहात्म्यं); इत्यादि।

"पृष्ठाक्षि प्रश्नाः स्त्रियां वे"ति केचित्, According to some authorities the words *Prishtha* पृष्ठ, *Akshi* अक्षि and *Prasna* प्रश्न are used optionally in the faminine gender, as पुट्ठी, पुट्ठं (पृष्ठं), अच्छी, अच्छं (अक्षि); पण्हा, पण्हो (प्रश्न)।

॥ गुणाद्याः क्लीबे वा ॥ ३४ ।

गुणादयः क्लीबे वा प्रयोक्तव्याः ।

The words *Guna* (गुण) &c, are optionally used in the neuter gender गुणं, गुणो (गुणः); देवं देवो (देवः); मंडलग्गं मंडलग्गो (मंडलाग्रः); करुरुहं, करुरुहो (कररुहः);

॥ वेमाञ्जल्याद्याः स्त्रियाम् ॥ ३५ । २ ।

इमान्ता अञ्जल्यादयश्च शब्दाः स्त्रियां वा प्रयोक्तव्याः ।

Words having the affix *Iman* (इमन्) at the end and *Anjali* &c., are optionally used in the feminine gender,

---

१ The following kariká is found in kalpalatika कल्पलतिकायां कारिकैषा वर्तते "प्रावृष्. शरद् कोलिङ्गे नाम्नि वा कृचिन. । पुं क्लीबयोस्तथा ख्यात मवनादि तथा परे।" According to kalpalatiká the word Rasmi (रश्मि) is optionally used in the feminine gender as "रश्मि स्त्रियां वेति वक्तव्यं" कल्पलतिका।

२ कल्पलतिकायां चाञ्जल्यादिस्थाने' काश्मीरोष्मसीमशब्दा पठिता। "In this sutra kalpalatika reads the words kasmira, ushma, and sima instead of Anjali &c., । "काश्मीरोष्म सीमानि च स्त्रियां," and does not mention of option, कम्हीरा, (काश्मीरः); उम्हा उम्हा; सीमा सीम;

as – एषा गरिमा, एसो गरिमा, एसा महिमा एसो महिमा, एषा अजली एसो अजली, अञलि पृष्ठार्थचि प्रश्न चौर्य्य निधि विधि रश्मि यनयोत्येता अञ्जल्यादय उक्तपूर्व्वैम्य पृष्ठादिश शेषा उदाहियन्त यथा चोरिआ चोरिओ (चार्य्यं), निही (पुसी) (निधि), विही (पुसी) (विधि), गठो पुसो (रश्मी)

॥ वाह्रोरात ॥ ३४ ।

बाहुशब्दस्य स्त्रियामाकारोऽन्तादेशो भवति ।

When the word *Bálu* बाहु is used in the feminine gender *á* आ is substituted for its u (उ) as बाहा (बाहु), स्त्रियामित्येव when used in the masculine gender its form is *Bahú* (बाहु)।

॥ विशेषनियमा ॥

॥ अतओविसर्गस्य ३५ ।

संस्कृत लक्षणोत्पनस्य अतःपरस्य विसर्गस्य स्थाने ओ इत्यादेशो भवति ।

When a *visaga* follows a o is substituted for it as सव्वओ (सर्व्वत), पुरओ (पुरत), अगओ (अग्रत), मग्गओ (मार्गत), एव सिद्धावस्थापेक्षया It does not matter whether the words really ends in *a* or not as भवओ (भवत), भवन्तो (भवन्त), सन्तो (सन्त), कुदो (कुत)।

। निप्पति ओत्पुरो माल्यस्थोर्व्वा ॥ ३६ ।

निर प्रति इत्येतौ माल्य शब्दे स्था धातौ च परे यथासख्य ओत् परो इत्य व रूपौ वा भवत । अभेदनिर्द्देश सर्व्वादेशार्थ ।

O and *Pari* are optionally substituted for *nir* and *Prati* when they are followed by the word *mâlya* and the root *sthâ* respectively, as ओमल्लं णिम्मल्लं (निर्माल्यं); परिट्ठा, पइट्ठा (प्रतिष्ठा); परिट्ठिअं, पइट्ठिअं (प्रतिष्ठितं)।

॥ आदेः ॥ २७ ।

आदेरित्यधिकारः क, ग, च, जेत्यादिसूत्रात् प्रागविशेषो वेदितव्यः ।

By virtue of the authority (अधिकार), *Adeh* i.e "for the first" is implied in all the succeeding *sutras* down to the *sutra* " ka, ga, cha, " &c.

॥ त्यदाद्यव्ययात् तत्-स्वरस्य लुक्॥ २८ ।

त्यदादेरव्ययाच्च परस्य तयोरेव त्यदाद्यव्यययोरादेः स्वरस्य बहुलं लुग्भवति।

When either a *pronoun* of tyad class or an *avyaya* is followed by a pronoun of the same class or an *avyaya*, the first vowel of the latter is optionally elided; as अम्हेत्थ, अम्हेएत्थ (वयमेव); जइहं, जइअहं (यद्यहं)।

॥ पदादपेर्वा ॥ २९ ।

पदात् परस्य अपेरव्ययस्यादेर्लुग् वा भवति ।

The first vowel of *api* (अपि) is optionally elided when it is preceded by a word, as—तंपि, तमपि; किंपि, किमपि; केणवि, केणावि किनापि); कहंपि, कहमपि (कथमपि)।

॥ इतेः स्वरात् तश्चद्वि ॥ ४० ।

पदात् परस्य 'इते'रव्ययस्यादेर्लुग् वा भवति। स्वरात् परस्य तकारोद्विर्भवति।

The first vowel of the word *iti* is optionally elided, when it immediately follows a word, and in the case where the preceding word ends in a vowel, the *t* (त) of the word *iti* (इति) is doubled as—किति, किमिति, जति, यदिति ; स्वरात् तहत्ति, पिओत्ति ; पुरिसोत्ति, (तथेति, प्रियइति, पुरुष इति)।

॥ लुप्त य र व श ष सां दीर्घः ॥ ४१ ।

प्राकृत लक्षणवशाल्लुप्ता याद्या उपर्यधो वा येषां शकार, षकार, सकाराणां तेषां आदेः स्वरस्य दीर्घो भवति।

The preceding vowel of *s' sh* and *s* becomes long, when *y*, *r*, *v*, *s'*, *sh* or s (as the case may be) adherent to them is elided, as शस्य य लोपे (in the case where *y* adherent to *s'* is elided) (पासइ पश्यति), कासवो, (काश्यप), रलोपे (when *r* adherent to *s'* is elided) वीसमइ (विश्राम्यति), वीसामो (विश्राम); मस्सं (मश्रु); व लोपे (where *v* adherent to *s'* is elided) आसो (अश्व). वीससइ (विश्वसिति); वीसासो (विश्वास); श लोपे (where *s'* adherent to *s'* is elided) दूसासणो (दुश्शासन); मणासिला (मनश्शिला); षस्य य लोपे (where *y* adherent to *sh* is elided) सीसो (शिष्य); पूसो (पुष्य); मनूसो (मनुष्य); र लोपे (where *r* adherent to *sh* is elided) कासओ (कर्षक); वर्षा (वासा); व लोपे वीसं (विष्वक्); सस्य य लोपे (where *y* ad-

herent to *s* is elided) सासं (शस्य), कासइ (कस्यचित्), र लोपे (where *r* adherent to *s* is elided) उसो (उस्र), व लोपे (where *v* adherent to *s* is elided), विकासरो (विकस्वर), नीसो (निस्व), स लोपे (where *s* adherent to *s* is elided) नीससो (निस्सह), न दीर्घानुस्वारादिति प्रतिषेधात् सर्व्वत्रामादौ शेषादेशयोर्द्वित्वमिति द्वित्वाभाव ।

॥ अत समृद्ध्यादौ वा ॥ ४२ । १

समृद्धि इत्येवमादिषु शब्देष्वादेरकारस्य दीर्घो वा भवति।

In the words *samriddhi* &c, the first *a* is optionally changed to *á* as सामिद्धी, समिद्धी, (समृद्धि), पाअड पअड (प्रकट), पासिद्धी, पसिद्धी (प्रसिद्धि), पाडिवआ, पडिवआ (प्रतिपत्), पासुत्त, पसुत्त (प्रसुप्त), पाडिसिद्धी, पडिसिद्धी (प्रतिसिद्धि), सारिच्छो, सरिच्छो (सदृक्ष), माणसी, मणसी (मनस्वी), माणसिणी, मणसिणी (मनस्विनी), आहिजा(आ)ई, अहिजा(आ)ई (अभिजाति), पारोहो, परोहो (प्ररोह), पावासू, पवासू (प्रवासी), पाडिप्फद्धी, पडिप्फद्धी (प्रतिस्पर्द्धी)।

---

1 Prákritaprakáśa reads the *sutra* as आ समृद्ध्यादिषु वा (प्रा० १।२) and the word *aśva* अश्व is also included in the *samriddhi* class as आसो असो (अश्व) In Kalpalatika कल्पलतिका the *samriddhi* class is thus enumerated as समृद्धि प्रतिसिद्धि प्रसिद्धि प्रकट [illegible] प्रसुप्त प्रतिपत् प्रतिपत् मनस्विनी। अभिजाति अश्वश्च समृद्ध्यादिरयं गण ।

अज्विधिः ।

॥ इः स्वप्नादौ ॥ ४२ । १

स्वप्न इत्येवमादिष्वादेरस्य इत्त्वं भवति ।

In the words *Swapna* &c , *i* (इ) is substituted for the first *a* (अ). as सिविणो, आर्षे उकारोऽपि according to the authority of the rishis *u* (उ) is also substituted for the first ■ in the word *Swapna* सुविणो (स्वप्न); इसि, (ईषत्); वेडिसो (वेतस); विलिअ (व्यलीक); विअण (व्यजनं) मुइंगो (मृदङ्गः); किविणो (कृपण); उत्तिमो (उत्तम); मिरिअ (मरिच), दिण्णं (दत्त), बहुलाधिकारात् णत्वाऽभावे न भवति; In cases, where on account of option n has not been substituted for त्त tta in (Datta) दत्त, *i* इ also is not substituted for the first *a* (अ) as दत्त ।

॥ मयट्यइर्वा ॥ ५४ ।

मयट् प्रत्यये आदे रत स्थाने 'अइ' इत्यादेशो वा भवति ।

In the affix *mayat* (मयट्) *ai* (अइ) is optionally substituted for the first *a*, as विसमइओ, विसमओ (विषमय) ।

॥ उर्ण्णो णत्वेऽभिज्ञादौ ॥ ५५ ।

अभिज्ञ एवं प्रकारेषु णत्वे कृते ज्ञस्यात उत्वं भवति ।

In the words *abhijna* &c , *u* is substituted for *a* in the syllable *jna* in cases where it takes the form of ṇ ; as अहिण्णू (अभिज्ञ); सव्वण्णू (सर्वज्ञ); आगमण्णू (आगमज्ञ); 'णत्वे'

१ Prakritaprakasa (प्राकृत प्रकाश) reads this sutra as follows ' इदीषत्, पक्व स्वप्न, वेतस, व्यजन मृदङ्गाङ्गारेषु " (pra 3ch.I) अत्र पदं चेतितिअमिति पाठय मर्षे " the optionally of the former rule does not apply to this.

In the Saurasini dialect in the words angára and vetasa i is not substituted for the first *a* (शौरसेन्यां अङ्गार वेतसयोरित्वं नास्ति)।

इति किं? why did we say in cases where the syllable *jna* takes the form of ṇ? Compare the following अहिज्ञो सव्वज्ञो। अभिज्ञादाविति किं this rule does not apply to the words not belonging to this class; as पण्णो (प्राज्ञः); येषां ज्ञस्य णत्वे कृते उत्वं दृश्यते, तेऽभिज्ञादयः We have to understand the *Abhijna class* by means of application of this rule only.

॥ ए शय्यादौ ॥ ४६। १

शय्यादिषु आदेरस्य एत्वं भवति।

In the words *sayya* &c e (ए) is substituted for the first *a*; as सेज्जा (शय्या); संदेरं; (संदरं) गेंदुअं (कन्दुकं)।

॥ वाऽर्पौ ॥ ४७।

अर्पयतौ धातौ आदे रस्य ओत्वं वा भवति।

O is *optionally substituted* for the first a in the root *arpi* as ओप्पेइ, अप्पेइ, (अर्पयति); ओप्पिअं, अप्पिअं (अर्पितं)।

॥ स्वपावुच ॥ ४८।

स्वपितौ धातौ आदे रस्य ओत् उच भवति।

The first *a* in the root *swapa* is changed to o or u, as सोवइ, सुवइ, (स्वपिति)।

॥ नात् पुनरादाद्वा ॥ ४९।

न ञः परे पुनः शब्दे आदे रस्य आ, आइ, इत्यादेशौ वा भवतः।

---

(१) In Kalpalatika sayyadi class is thus enumerated. "शय्या, सौन्दर्य पर्यन्तोत्करायर्यन्तुत्योदय। पक्षोपेत्यादयोज्ञे या: शय्यादौहस्वदर्शनात्।"

When the word *Punar* immediately follows the word *n* the first *a* in the former takes sometimes the form of *a* and sometimes that of *ái* (आइ) and sometimes it remains unchanged, as णउणा, णउणाइ, पक्षे णउण (नपुन) ।

॥ वा, अव्ययोत्खातादावदात ॥ ४८ ॥ १

• अव्ययेषु उत्खातादिषु च शब्देषु आदे राकारस्य अदा भवति।

In *avyayas* (indeclinable) and *utkháta* &c, *á* is optionally changed to a, as अव्यय जह, जहा (यथा), तह, तहा, (तथा), अहव, अहवा (अथवा), उत्खातादि उक्खअ, उक्खाअ (उत्खात), चमर, चामर (चामर), कलओ, कालओ (कालक), ठविअ ठाविअ (स्थापित), परिठविअ, परिठाविअ (प्रतिस्थापित), सठविअ, सठाविअ (संस्थापित), पउअ, पाउअ (प्राकृत), तलवेण्ट, तालवेण्ट (तालवृन्त), हलिओ हालिओ, (हालिक), णराओ, णाराओ (नाराच), वलआ, वलाआ (बलाका), कुमरो, कुमारो (कुमार), खइअ, खाइअ (खादित), 'ब्राह्मणपूर्वाह्णयोरपि' This rule may also be applied to

---

१ प्राकृत प्रकाश कल्पलतिकयो सूत्रमेतदित्थं पठ्यते। यथा यदातो यथादिषु वा (१०१) Both Prakritaprakasa and kalpalatika read this sutra as follows adatoyathad shu va (10cl 1)

Kalpalatika thus enumerates the yatha class as— यथा तथा तालवृन्त प्राकृतोत्खात चामर। चाटुप्रवाह प्रहार प्रवाह हालिक तथा। आजारय कुमारय आरूरपृकलोपिनि। सस्थापित खादितश्च मर लये यमादय।

the words bráhmana and purbáhna ; as बह्माणा, माह्मणो (ब्राह्मणः) ; पुव्वह्णो पुव्वाह्णो (पूर्व्वाह्न.) । १

॥ घज वृद्धेर्व्वा ॥ ५० ।

घञ निमित्तो यो वृद्धिरूप आकार आदिभूतस्य तस्य अद्वा भवति ।

a is optionally substituted for the á which owes its existence to the action of the affix ghañ (घञ्) *as* पवहो, पवाहो (प्रवाह); पअरो, पआरो (प्रकार); २ क्वचिन्न भवति this rule does not apply to some words such as राग राओ ।

॥ मांसादिष्वनुस्वारे ॥ ५१ ।

---

१ प्राकृतप्रकाश कल्पलतिकायोर्मते वक्ष्यमाणानामपि शब्दानां विकल्पेनात्व भवति । According to prakritaprakas a and kalpalatika this rule may also be applied to the following word° such as—प्रस्तार प्रवार दावाग्नि चाटु मार्जार मराल प्रवाह । क्रमेण यथा, पत्थरो पत्थारो पवारो पवरो ; दवग्गी, दावग्गी ; चडु चाडु ; मज्जारो माज्जारो ; मरलो, मरालो ; पवहो पवाहो । कल्पलतिकायां स्थापितादेर्नित्यमित्यपि सूत्रान्तरमस्ति । Kalpalatika contains a suppli mentary rule that in the words sthapita &c, *a* is always substituted for the first á, as ठविय (स्थापित) ; पत्थरे, (प्रस्तर) मधुरीय (माधुर्य्य), शौरसेन्यादौ क्वचिदस्य निषेधः । In Saurasenı &c, such substitution is prohibited in some instances, as यथा, (यथा) ; तथा, (तथा) , &c

२ प्राकृत प्रकाशादौ प्रवाह प्रकारादयः कतिपय घञन्त शब्दा यथादयन्तर्निविष्टा सन्तु सूत्रेणानेन घञन्तमात्र । In prákritaprakasa &c., only a few words *such as* Prabáha, Prakára &c., are included in the *yathá* class, but here we find a *sutra* to be applied to all the words having the affix ghan genera ly

मांस एकारेष्वनुस्वारे सत्यादेरातोऽद्भवति।

In the word *Mánsa &c., a* is substituted for the first *á* in those cases only when the *Anuswara* adherent to the same is not elided (see sutra 29 chap. I) as मंसं (मांसं); पंसू (पांशुः); पंसणे (पांसन.); कंसं (कांस्यं); कंसिओ (कांसिकः); वंसिओ (वांसिकः); संसिधिओ (सांसिद्धिकः); संजत्तिओ (सांयात्रिकः); अनुस्वार इति किं? The limitation in the rule implies that it does not apply to cases where *Anuswara* is elided as मासं, पासू इत्यादि।

॥ इः सदादिषु ॥ ५९।

सदादिषु शब्देषु आत इत्वं वा भवति।

In the word *sadá &c*, *i* इ is *optionally* substituted for *á as* सइ, सआ (सदा); तइ तआ (तदा); जइ, जआ (यदा); णिसिअरो णिसाअरो (निशाचरः)। १

॥ आर्य्यायां र्य्ये ऊः श्वश्र्वां ॥ ५२।

श्वश्र्वां वाच्यायां आर्य्याशब्दे र्य्यस्यात ऊद्भवति।

When the word *A'ryá* is used in the sense of mother-in-law, *u* is substituted for *á* in *ryá as* अज्जू, श्वश्र्वामिति किं? why did we say when it is used in the sense of mother-in-law? Compare the following अज्जा आर्य्या श्रेष्ठा इत्यर्थः।

---

१ प्राकृतप्रकाश वसन्तराजादौ "इत्सदादिषु" इत्येवं सूत्रपठितं। Prakritaprakasa &c., read it as "itsadádishu".

॥ मात्रटि वा ॥ ५४ ।

मात्रट् प्रत्यये आत एद् वा भवति ।

The *á* of the affix *Matrat* is optionally changed to *é*, *as* एतिअमेत्त, एतिअमत्तं (एतावन्मात्र), बहुलाधिकारात् क्वचिन्मात्र शब्देऽपि, The law of option being applied, the substitution of *é* for *á* also takes place in the word *Matra*, *as* भोअणमेत्त (भोजनमात्रं)।

॥ ह्रस्वः संयोगे ॥ ५५ ।

संयोगे परे दीर्घस्य च यथादर्शनं ह्रस्वो भवति ।

A long vowel immediately followed by a conjunct is sometimes found to become short as अंब (आम्र), तंब (ताम्र), विरहग्गी (विरहाग्नि), अस्सं (आस्यं) मुणिंदो (मुनीन्द्र); तित्थ (तीर्थं); गुरुल्लावा (गुरूल्लापा), चुण्ण (चूर्णं), णरिंदो (नरेन्द्र); मिलिच्छो (म्लेच्छ), अहरुट्ठ (अधरोष्ट), नीलुप्पल (नीलोत्पल), संयोग इतिकिं? why did we say when a conjuct immediately follows? Compare following आयासो (आयास)।

॥ इत एद्वा ॥ ५५ । १

संयोग इति वर्तते आदेरिकारस्य संयोगे परे एकारो वा भवति।

When a conjunct immediately follows, the first *i* in a word becomes *é* as—पेण्ड, पिण्ड (पिण्ड), णेद्दा, णिद्दा

---

१ प्राकृत प्रकाशे कल्पलतिकायाञ्च सूत्रमिदं मिन्न वर्णितं यथा "इत्पिण्डसमेषु" Prakrita Prakasa and Kalpalatika read this as follows '*etpindasamesl u*' In words like *p nda* &c *e* is optionally substituted for the first *i*

(निद्रा) ; सेंदूरं, सिंदूरं (सिन्दूरं) ; धम्मेलं, धम्मिल्लं (धम्मिल्लं) ; वेण्हू, विण्हू (विष्णुः); पेट्टं पिट्ठं (पृष्ठं) चेण्हं, चिण्हं (चिह्नं); वेल्लं, विल्लं (विल्वं)। १

॥ अ इतौ तो वाक्यादौ ॥ ५६ ॥ २ ॥

वाक्यादिभूते इतिशब्दे यस्त स्तत्समन्विन इकारस्याकारो भवति।

When the word *iti* comes before a sentence, *a* is substituted for *i* adherent to *t as* इअ जं पिअवसाणे (इति यत् प्रियावसाने), इअ उअह अण्णह वअणं (इतिपश्यतान्यथा-वचनं), वाक्यादाविति किं? From the restriction in the rule we infer that it does not hold in a case where *iti* does not begin a sentance *as* पिओत्ति (प्रिय इति); पुरिसोत्ति (पुरुष इति)।

॥ र-लुकि निरः ॥ ५७ ।

निर उपसर्गस्य रेफ लोपे सति इत ईकारो भवति।

Where *r* in the *prefix nir* is elided, *i'* is substituted for *i* adherent to *n* in the same *as*, णीसहो (निस्सहः); णीसासो

---

१ समग्रहण श्योग परस्योपलक्षणार्थं the word *sama* or 'like' is used to indicate that the rule only applies when *i* is followed by a conjunc cosonant.

शौरसेनी भाषादौ "विष्वादिष्वेत" न भवति। In saurasenı &c, no such substitution takes place as विण्हु वल्लिअ।

(२) The only difference between this *Sutra* and that of *Prakrita prakāsa* is, that the latter reads "*Padādau*" instead of Vakyadau as here

(निःश्वासः); र्लुकीतिकिं? Why is the elision of *r* a condition for the application of this rule? examine the following, णिरओ (निरयः); णिस्सहो (निःसहः)।

॥ द्विन्योरुत् ॥ ५८ ।

द्वि शब्दे आवुपसर्गे च इत उद्भवति ।

u is substituted for *i* in the word *dwi* and the prefix *ni*, *as* द्वि—दुआइं दुवे (द्वौ); दुवअणं (द्विवचनं); बहुलाधिकारात् क्वचिद्विकल्पः, as option continues throughout, this rule holds but optionally in some instances; *as* दुउणो बिउणो (द्विगुणः); दुइओ, बिइओ (द्वितीयः); क्वचिन्न भवति। This rule does not apply to some instances at all, *as* द्विओ (द्विजः); द्विरओ (द्विरदः); क्वचिदोत्वमपि in some instances o' is also substituted for *i* as दोवअण (द्विवचन); नि-णुमज्जइ (निमज्जति); णुमण्णो (निमग्नः); क्वचिन्न भवति, the rule has also some exceptions as णिवडइ (निपतति),

॥ ओच्च द्विधाकृञः ॥ ५९ ॥ १

द्विधा शब्दे कृञ धातोः प्रयोगे इत ओत्वं चकारादुत्वं च भवति ।

O' or u is optionally substituted for *i* in the word *Dwidha'* when used with the root kriñ *as* दोहाकिअं, दोहाइअं, दुहाइअं, (द्विधाकृतं); दोहाइज्जइ, दुहाइज्जइ (द्विधा क्रियते); कृञ इतिकिं? why did we say "when used with the root kriñ? Compare following द्विहागअं (द्विधागतं); क्वचित्

१ प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदं "ओच्च द्विधा कृञ" इत्येवं दृश्यते। (प्रा० १९ ए)।

केवलस्यापि sometimes this rule does apply to the word dwidhá even when without krin, as दुहा ।

॥ पानीयादिष्वित् ॥ ६० । १

पानीयादिषु शब्देषु ईतदद्भवति ।

In the words Pániya, &c ı becomes short (i) as—

प्राकृत	संस्कृत	प्राकृत	संस्कृत
पाणिग्र	पानीय	करिसो	करीषो
श्रलिग्र	श्रलीक	सिरिसो	शिरीष.
जिग्रद्	जीवति	दुइग्र	द्वितीय
जिग्रउ	जीवतु	तइग्र	तृतीय
विलिग्र	व्यलीक	गहिर २	गभीर
उवणिग्र	उपनीत	श्राणिग्र	श्रानीत
पदिविग्र	प्रदिपित	श्रोसिग्रतो	श्रवसीदन्
पसीद	प्रसीद	गहिग्र	गृहीत
वम्मिग्रो	वल्मीक	तम्राणि	तदानी

वहुलाधिकारादेषु कचिन्नित्य कचिद्विकल्प

Under the extensive option previously noticed this rule is found to apply invariably to some words of this class and optionally to others as पाणीग्र, श्रलीग्र जीग्रद् ;

---

१ प्राकृत प्रकाशे इदीत पानीयादिषु (१८८) इत्येव सूत्रमस्ति । Prákrita Prakás a does not include the following words as उपनीत श्रानीत जीवतु जीवति पृदीपित प्रसीद शिरीष गृहीत वल्मीक श्रवसीदन् in the Páníya class कल्पलतिकाया पानीयवर्गस्य निर्दिष्ट Kalpalatiká thus enumerates the Pániya class पानीय ब्रीडिता लीक द्वितीय तृतीयक तथागृहीत मानीत गभीरच करीषवत इदानीञ्च तदानीञ्च पानियादिगणो यथा ।

२ गहेर हिन्दी ।

॥ तीर्थे हे ॥ ६१ । २

तीर्थ शब्दे हे सति इत उत्त्वं भवति ।

In the word tirtha *ú* is substituted for *í* in cases where *rtha* (र्थ) is replaced by *ha* (ह) as तूहं । 'हे' इति किं from the condition attached we infer that this rule does not apply where *rtha* is not replaced by *ha* (ह) as तित्थं ।[1]

॥ उतोऽमुकुलादिषु ॥ ६२ । २

मुकुल इत्येवमादिषु शब्देषु आदेरुतोऽत्त्वं भवति ।

In tho words Mukula, &c *a* is substituted for the first *u* as.[2]

प्रा०	सं	प्रा०	सं	प्रा०	सं
मउलं	मुकुलं	मउलो	मुकुरः	अगरुं	अगुरुः
गरुई	गुर्व्वी	मउरो		सोअमलं	सौकुमार्य्यं
गलोई	गुडुची	जहुट्ठिलो	युधिष्ठिरः		
		जहिट्ठिलो			

क्वचिदाकारोऽपि In some cases *á* is also substituted for the first *u*; as विद्दाओ (विद्रुतः)।

॥ गुरौ के वा ॥ ६३ । २

गुरौ स्वार्थे के सति आदे रुतोऽद्वा भवति ।[3]

---

१ केचाचित्मते उद्गीर्णे शब्दस्यापि इत उत् भवति । According to some in the word *Udgírna* also u is substituted for i as उग्गुण्णं ।

२ प्राकृत प्रकाशे "अमुकुटादिषु" इत्येव सूत्ररूपं विद्यते। In Kalpalatiká Mukuta class is thus enumerated (कल्पलतिकायां मुकुटादिगणो यथा)। मुकुट, कर्व्वुर, गुर्व्वी, सौकुमार्य्यं युधिष्ठिर, गुरुकश्चोपरीत्याद्यैर्मुकुटादिमुलचयेत्। कर्व्वुरशब्दस्य कब्बरमितिरूपम्।

३ प्राकृत प्रकाशे "उपरि" "गुरु" शब्दौ मुकुटादिष्वन्तर्भाविता तेन न तयोर्विकल्पः In Prakritaprakás'a the words *upari* and *guru* are included in the *mukuta* class so the substitution invariably takes place to them.

In the word *Guruka* when the superfluous affix *ka* (क) does not affect its meaning the first u is changed to a; as गरुओ, गुरुओ (गुरुकः); क इति किं। when the affix *ka* affects its meaning the rule does not apply, as गुरुओ (गुरुकः) meaning a lesser *Guru*.

॥ ऊतोऽनुत्साहोच्छन्नेत्सच्छे ॥

उत्साह, उच्छन्नवर्जिते शब्दे त्सः च्छ इ तयोः परयो रादे रुत ऊद्भवति।

When the initial *u* of a word is followed by *ts* or *chchh* it changes to *ú* (ऊ). The words utsáha and uchchhanna are excepted, *as* ऊसुओ (उत्सुकः); ऊसवो (उत्सवः) ऊसवो (उत्सवः); ऊसित्तो (उत्सिक्तः); ऊच्छुओ (उच्छुकः)-उद्गतः शुकायस्मात् सः); अनुत्साहोच्छन्न इति किं? Why did we except the words *utsáha* and *uchchhanna*? Compare the following उच्छाहो, उच्छन्नो;

॥ लुंकि दुरोवा ॥

दुरुपसर्गस्य रेफलोपेसति उत ऊत्वं वा भवति।

Where r of the prefix *dur* is elided, *u* is optionally lengthened as दूसहो, दुसहो (दुःसहः); दूहवो दुहवो (दुर्भगः); लुंकीतिकिं? This rule does not apply when *r* is not elided, as दुस्सहो विरहो।

॥ ओत संयोगे ॥ ६४ । १ ।

संयोगेपरे आदेरुत ओत्वं भवति।

---

१ प्राकृत प्रकाशे "उत् ओतुण्डरूपेषु" (प्रा० १।२०) इत्येव सूत्रमस्ति। Though the corresponding *Sutra* of the Prakritaprakasa does not seem at first,

When the first u of a word is immediately followed by a conjunct, it is changed to ó as तोण्ड (तुण्ड) ; मोण्ड (मुण्ड) ; पोक्खरं (पुष्कर) ; कोट्टिमं (कुट्टिम) , पोत्यश्र (पुस्तकं) लोद्धश्रो (लुब्धकः) , मोत्ता (मुक्ता) ; वोक्तं (व्युत्क्रान्त) ; कोतलो (कुन्तलः) ; १ ।

॥ ऋतोऽत् ॥ ६५ ।

श्रादेरिकारस्यात्त्वं भवति ।

A' is substituted for ri in the first syllable of a word *as* घश्रं (घृत) , तण (तृण) , कश्र (कृत) , वसहो (वृषभः) ; मश्रो (मृगः, मृतोवा) , वड्ढो (वृद्धः) , घट्टो (घृष्टः) ।

॥ इत् कृपादौ ॥ ६६ । १ ।

कृपा इत्येवमादिषु शब्देषु श्रादे श्रृत इत्त्वं भवति ।

---

so comprehensive the explanation of the commentator removes the, doubt as रूपग्रहणं संयोग परत्वार्थं The word *rupa* or like is used in the *Sutra* to indicate that the *u* must be followed by a conjunct consonant ' कल्पलतिकायां तुण्डादिगणो यथा Kalpalatika thus enumerates Tundadi class *as* तुण्ड, कुट्टिम, कुद्दाल, मुक्ता मुद्गर, लुब्धका । पुस्तकेऽवमन्येऽपि कुक्षी कुन्तल, पुष्करा ।

शौरसेन्यां श्रोत्वस्य विकल्पता भाति , In Sauraseni option is made for such substitution.

१ प्राकृत प्रकाशे 'ऋष्यादिषु' (प्रा॰ १-२८) इत्यव सूत्रमस्ति । Prakritaprakása reads rishyadi instead of kripadi कल्पलतिकायां ऋष्यादिगणो यथा Kalpa latiká thus enumerates the rishyadi class ऋष्यादिषु ऋषि कृत्या धृष्टो, वृषभ, वृश्चिक । दृष्य, श्रृगालो, गृध्रो मृगाङ्को मदन, कषि । दृष्टि, दृंढो, रतौ, गृष्टि, दृष्य कृत कृतय । सञ्ज्ञावाचक कृष्णोऽयमप्यादिष्विष्टः ।

In the words *Kripa'* &c. *i* is substituted for the initial ri *as*

प्रा॰	सं॰	प्रा॰	सं॰	प्रा॰	सं॰
किवा	कृपा	हिअअ	हृदयं	मिट्ठं	मृष्टं
दिट्ठं	दृष्टं	दिट्ठी	दृष्टिः	सिट्ठं	सृष्टं
सिट्ठि	सृष्टिः	गिट्ठी	गृष्टिः	पिठ्वि	पृथ्वी
भिऊ	भृगुः	भिंगो	भृङ्गः	भिंगारो	भृङ्गारः
सिङ्गारो	शृङ्गारः	सियालो	शृगाल	घिणा	घृणा
घुसिणं	घुसृणं	विढ्ढी	वृद्धिः	समिद्धी	समृद्धिः
इड्ढी	ऋद्धिः	गिद्धी	गृद्धिः	किसो	कृश
किसाणू	कृशानुः	किसरो	कृसरः	किच्छं	कृच्छ्रं
किई	कृतिः	धिई	धृतिः	किवो	कृपः
किवणो	कृपण	किवाणं	कृपाण	विछुओ	वृश्चिकः
तिप्पं	तृप्तं	किसिओ	कृषित	निवो	नृप
किच्चं	कृत्यं	वित्तं	वृत्तं	वित्ती	वृत्तिः
हिअ	हृत	वाहित्तं	व्याहृत	विहिओ	वृंहितः
विसो	वृषः	इसी	ऋषिः	पिहा	स्पृहा
सइ	सकृत्	वितिण्हो	वितृष्णः	उक्किट्ठं	उत्कृष्टं १

१ कल्पलतिकामते निम्नलिखितेषु शब्देष्विन्नित्यमिति। According to kalpalatika' *i* is invariably substituted for ṛi in the following words as—भृङ्गार, शृङ्गार, कृपाणं, कृपण कृपा। शृगाल हृदये वृष्टि दृष्टि इत्येवमेव च। मसृण कृसर सृष्टि दृष्टि वृश्चिक कृशानुप्रभृतिष्वपि नित्यमित्वं मतं। सर्वोऽन्यत्र विकल्पः। It follows from this that in all other words the substitution takes place optionally as किसो कसो (कृश)। ६

कल्पलतिकामते विष्णु-वाचिनि कृष्ण शब्दे च विकल्पे नेत्वं भवति ; According to kalpalatika when the word *krishna* means *vishnu*, *i* is optionally substituted for ri *as* (कण्हो, कण्हो (कृष्णः) ;

॥ पृष्ठे वाऽनुत्तर पदे ॥ ६६ ।

॥ पृष्ठशब्देऽनुत्तरपदे ऋत इद्भवति वा ।

When the word *Pristha* is not preceded by any other words *ie* does not stand as a last word in a compound, the ri optionally becomes *i* ; *as* पिट्ठं, पट्ठं (पृष्टं) ; अनुत्तरपद इति किं ? Why did we say when it is not preceded by any other word? Examine the following ; महिविट्ठं (मही-पृष्ठं) ;

॥ उदृत्वादौ ॥ ६७ । १ ।

ऋतु इत्यादिषु शब्देषु आदे ऋत उद्भवति ।

In ritu &c. *u* is substituted for the first ri *as* :

प्रा०	सं०	प्रा०	सं०	प्रा०	सं०
उदू	ऋतु	परामुट्ठो	परामृष्टः	पुट्ठं	पृष्ठं
		पउट्ठं	प्रवृष्ठं	पुहइ	पृथिवी
				पुहवी	
पउत्ती	प्रवृत्तिः	पाउसो	प्रावृष्	पाउअं	प्रावृतं

---

१ प्राकृत प्रकाशे 'उदृत्वादिष्वित्येवं सूत्रमस्ति (प्रा०१।२९) *Prakritaprakasa* puts *ritwadi* in plural instead of *singular*, *as* ऋत्वादिषु , Ritwadi is thus ennumerated in *kalpalatika* (कल्पलतिकायां ऋत्वादिगणो यथा । ऋतुमुंदरो निभृत, वृत', परभृतो मृतः, प्रावृट्, पृथवि वास्तो, मातृका मातृकछदा । वृकाच्छ पृथिवी : वृन्दारक आख्यातम् वर्ति । वृन्दारकव वृत्तिः इत वृन्दावनः इदं संवादयाहनो देयाः ।

प्रा०	सं०	प्रा०	सं०	प्रा०	सं०
भुइ	भृति	पउदि	प्रभृति	पाउद	प्राभृत
परउग्रो	परभृत	णिउग्र णिउद	निभृत	णिउग्र	निवृत
विउग्र	विवृत	सवुद	संवृत	वुत्तातो	वृत्तान्त
णिव्वुग्र णिव्वुद	निर्वृत	णिव्वुइ	निर्वृति	वुदं	वृन्द
वुदावण	वृन्दावन	वुढ्ढो	वृद्ध	वुढ्ढी	वृद्धि
उसहो	ऋषभ	मुणाल	मृणाल	उजु	ऋजु
जामाउग्रो जामारुग्रो	जामातृक	माउग्रा	मातृका	माउ माद्रु	माता
भाउग्रो	भ्रातृक	पिउग्रो	पितृक	पुढ्ढवी	पृथ्वी

According to others, the ṛi of *mṛiganka* also is optionally changed to *u*, मृगाङ्के च विकल्पेनोत्वमिच्छन्ति केचित् यथा मुग्रंको, मग्रंको,

॥ गोणान्त्यस्य ॥ ६८ ।

गोणपदस्य योऽन्त्य ऋत् तस्य उद्भवति ।

The final ṛi in the dependant (गौण) of two words forming a compound (समास) is changed to u, *as* माउ(दु) मण्डल (मातृमण्डल), माउ(दु) हर (मातृगृह), पिउवण (पितृवन),

॥ मातुरिदा ॥ ६९ ।

मातृशब्दस्य गोणस्य ऋत इदा भवति ।

When the word *mâtri* is compounded with any other word and stands dependant to the same, ṛi is optionally

substituted foi its ri, *as* माइहर, माउहर (माटारह), क्वचिद गौणस्यापि sometimes this rule is applied to it even when it stands single, *as* माइणो (मातु),

॥ रि. केवलस्य ॥ ७० ॥ १

केवलस्य व्यञ्जनेनासम्पृक्तस्य ऋतो रिरादेशो भवति।

The initial vowel ri (ऋ) of a word when not adherent to any letter takes the form of *ri* (रि), as रिद्धी, (ऋद्धि); ऋण, ऋजु, ऋषभ ऋतु, ऋषिषु विकल्पेन रिरादेशो भवति। This rule is optionally applied to words rina &c, as रिण (ऋण), रिज्जु, उज्जू (ऋजु); रिसहो, उसहो (ऋषभ); रिऊ, उऊ (ऋतु); रिसी, इसी (ऋषि)।

॥ दृश क्विप् टक्सक ॥ ७१ ।

क्विप्, टक्, सक्, इत्येतत्प्रत्ययान्तस्य दृशोर्धातो ऋतो रिरादेशो भवति।

When the root *Dris'* takes the krit suffixes of *kwip tak* and *sak*, the vowel *ri* adherent to *d* changes into the form of *ri* (रि), as एआरिसो, तारिसो, सरिसो, सरिच्छो, एरिसो, केरिसो, अम्हारिसो, अम्हारिसो, तुम्हारिसो, टक्, सक्, साहचर्यात् त्यदाद्यन्यादिसूत्रविहित क्विबिह गृह्यते। २

As the suffix kwip is mentioned here along with *tak* and *sak*, we are to infer that it is in reference to sútra त्यदाद्यन्यादि, in other words the rule applies only

---

१ In Prakritaprakasa this sutra appears as 'अयुक्तस्य रि'।

२ The corresponding rule of Prakritaprakasa is more comprehensive as—The syllable *ri* is sometimes substituted for an initial ri even when it is not connected with another letter. शौरसेन्यां यादृशादीनां जादिस इत्यादिश्च भवति। In the sauraseni the words यादृश &c assume the form of जादिस &c., as जादिसं तादिसं। अपभ्रंशे In the apabhransa—जइस तइस मित्यादि; पैशाच्यां जातिसं तातिस मित्यादि;

प्रा॰	सं॰	प्रा॰	सं॰	प्रा॰	सं॰
भुइ	भृतिः	पहुदि	प्रभृति	पाहुदं	प्राभृत
परहुओ	परभृत.	णिहुअं णिउदं	निभृतं	णिउअं	निवृत
विउअं	विवृत	संवुदं	संवृत	वुत्तंतो	वृत्तान्तः
णिव्वुअ णिव्वुदं	निर्वृत	णिव्वुद	निर्वृतिः	वुंद	वृन्द
वुंदावण	वुन्दावन	वुड्ढो	वृद्धः	वुड्ढी	वृद्धिः
उसहो	वृषभः	मुणालं	मृणाल	उजु	ऋजु.
जामाउओ जामादुओ	जामातृकः	माउआ	मातृका	माउ मादु	माता
भाउओ	भ्रातृक.	पिउओ	पितृकः	पुहवी	पृथिवी

According to others, the ṛi of *mṛiganka* also is optionally changed to *u*, मृगाङ्के च विकल्पेनोत्वमिच्छन्ति केचित् यथा मुअंको, मअंको ;

॥ गौणान्त्यस्य ॥ ६८ ।

गौणपदस्य योऽन्त्य ऋत् तस्य उत्वं भवति ।

The final ṛi in the dependant (गौण) of two words forming a compound (समास) is changed to u, *as* माउ(दु)-मण्डलं (मातृमण्डल) ; माउ(दु) हर (मातृगृह) ; पिउवणं (पितृवन) ;

॥ मातुरिद्वा ॥ ६९ ।

मातृशब्दस्य गौणस्य ऋत इद्वा भवति ।

When the word *mâtṛi* is compounded with any other word and stands dependant to the same, ṛi is optionally

substituted for its ri, *as* माइहरं, माउहरं (मातृगृह) ; क्वचिद-गौणस्यापि *sometimes this rule is applied to it even when it stands single, as* माइणो (मातृ) ,

॥ रि: केवलस्य ॥ ७० ॥ १

केवलस्य व्यञ्जनेनासंपृक्तस्य ऋतो रिरादेशो भवति।

The initial vowel ri (ऋ) of a word when not adherent *to any letter takes the form of ri (रि); as* रिद्धी, (ऋद्धिः) ; ऋण, ऋजु, ऋषभ ऋतु, ऋषिषु विकल्पेन रिरादेशो भवति। This rule is optionally applied to words rina &c; as रिणं (ऋणं) , रिज्जू, उज्जू (ऋजुः) ; रिसहो, उसहो (ऋषभः) ; रिऊ, उदू (ऋतुः) ; रिसी, इसी (ऋषिः)।

॥ दृश: क्विप् टक्सकः ॥ ७१ ।

क्विप्, टक्, सक्, इत्येतत्प्रत्ययान्तस्य [2]दृशोर्धातो ऋतो रिरादेशो भवति ।

When the root *Dris'* takes the krit suffixes of *kwip tak* and *sak*, the vowel ri adherent to *d* changes into the form of ri (रि) ; as एआरिसो, तारिसो, सरिसो, सरिच्छो, एरिसो, केरिसो, अम्हारिसो, अमुहारिसो, तुम्हारिसो, टक्, सक्, साहचर्यात् त्यदाद्यन्यादिसूत्रविहितः क्विबिह गृह्यते । २

As the suffix kwip is mentioned here along with *tak and sak, we are to infer that it is in reference to* sútra त्यदाद्यन्यादि ; in other words the rule applies only

---

१ In Prakritaprakasa this sutra appears as 'अयुक्तस्य रि' ।

२ The corresponding rule of Prakritaprakasa is more comprehensive as—The syllable ri is sometimes substituted for an initial ri even when it is not connected with another letter शौरसेन्यां यादृश्यादीनां आदिस इत्यादिषु भवति । In the saurasenı the words यादृश &c 'assume the form of आदिस &c. , as आदिसं तादिस । अपभ्रंशे In the apabhransa— अदृश, सदृश मित्यादि ; पैशाच्यां आतिशं, सातिश मित्यादि ,

where the root dris' takes the suffix kwip coupled with the pronoun *Tyad* class

We find an extra rule in kalpalatika as "Lritah kebalasya" When the syllable *Lri* is not connected with any consonant, *Li* is substituted for it *as* लृकार लिकारो । कल्पलतिकायां वर्णान्तरासंयुक्तस्य लृकारस्य लि इत्यादिमि पाठोदृश्यते ।

॥ ऐत एत् ॥ ७२ ।

ऐकारस्यादौ वर्तमानस्य एत्वं भवति ।

e (ए) is substituted for the first ai (ऐ) in a word as सेलो (शैल), सेन्न, सेच्च (शैत्य); एरावणो (ऐरावण); तेल्लुक्क (त्रैलोक्य), केलासो (कैलास); केढवो (कैतव), वेहव्व (वैधव्य)।

॥ अइ दैत्यादौ ॥ ७३ । १

दैत्य इत्येवमादिषु च ऐतो अइ इत्यादेशो भवति । एत्वापवादः ।

In the words daitya (दैत्य) &c a i (अइ) and not (ए) is substituted for ai ऐ as दइच्चो, (दैत्य) दइन्न (दैन्य); अइसरिअ (ऐश्वर्य), भइरवो (भैरव), दइवअ (दैवत), वइआलीओ (वैतालीक), वइएसो (वैदेश), वइएहो (वैदेह); वइस्सवभो

---

१ In Prakritaprakasa this sutra is given in a different form as "दैत्यादिष्वइ" but having same meaning kalpalatika thus enumerates *Daityadi* class (दैत्यादिकम्)।

दैत्यादौ चैत्र वैशाख वैशम्पायन कैतवा ।
स्वैर वैदेह वैदेश, चैत्र वैदर्भिका अपि ॥
दैत्यादिष्वपि विज्ञेया अन्या वैदेशिकादयः ।

According to Hemchandra this rule applies optionally to चौवेयक।

(वैदर्भ) ; वइस्साणरो (वैश्वानरः) कइअवं (कैतवं) ; वइसाहो (वैशाखः); वइमालो (वैशाल.) इत्यादि ।

॥ वैरादौवा ॥ ७४ ॥ [१]

वैरादिष्वैतोऽइ (अइ) रादेशो वा भवति ।

In the words Vaira &c , *a-i* अइ is optionally substituted for *ai*, as वइरं, वेरं (वैरं) ; कइलासो, केलासो (कैलासः) ; कइरवं केरवं (कैरव) ; वइसवणो, वेसवणो (वैश्रवणः) , वइसपाअणो, वेसंपाअणो (वैशम्पायनः) ; वइआलिओ, वेआलिओ (वैतालिक) ; वइसिओ, वेसिओ (वैशिकः) ; चइत्तो, चेत्तो (चैत्र) ;

॥ औत ओत् ॥ ७५ ।

औकारस्यादे रोद्भवति ।

Initial *au* औ of a word changes to *ō* (ओ) as, कोमई (कौमुदी) ; जोव्वणं, (यौवन) ; कोत्थुहो (कौस्तुभ) ; कोसंबी (कौशाम्बी) ; कोचो (क्रौञ्चः) ; कोसिओ (कौशिक) ; सोहग्गं (सौभाग्य) ; दोहग्ग (दौर्भाग्य); गोदमो (गौतमः) ।

॥ उत् सौन्दर्य्यादौ ॥ ७६ ।

सौन्दर्य्यादिषु शब्देषु औत उद्भवति ।

In the words Soundarya सौन्दर्य (beauty) &c u (उ) is substituted for *au* औ as सुदेर, सुंदरिअं, (सौन्दर्य) ; सुंडो

---

१ We find the following karika in kalpalatika instead of a separate *sutra* as वैर, कैतव चैत्राय कैलास देव भैरवा । अइदिच्छन्ति विकल्पेन च कोविदाः । शौरसेन्यां दैवे नैषविधि, in saurasini this rule is not applied to the word दैव।

२ Kalpalatika thus enumerates saundarya class (कल्पलतिकाया सौन्दर्य्यादयो) यथा—

सौन्दर्य्य शौण्डिको दौवारिक शौण्डोपरिष्टक ।
कौक्षेय पौरुष पौलोमि मौञ्ज दौस्साधिकादय ॥

where the root dris' takes the suffix kwip coupled with the pronoun *Tyad* class.

We find an extra rule in kalpalatika as "Lritah kebalasya." When the syllable *Lti* is not connected with any consonant, *Li* is substituted for it *as* लृकार लिकारो। कल्पलतिकायां वर्णान्तरासंयुक्तस्य लृकारस्य लि: स्यादिति पाठो दृश्यते।

॥ ऐत: एत् ॥ ३९ ।

ऐकारस्यादौ वर्त्तमानस्य एत्त्वं भवति।

e (ए) *is substituted for the first ai* (ऐ) in a word as सेलो (शैल:); चेत्तं, चेत्तं (चैत्यं); एरावणो (ऐरावण:); तेलुक्कं (त्रैलोक्यं); केलासो (कैलास:); केअवो (कैतव:); वेहव्वं (वैधव्यं)।

॥ अइ दैत्यादौ ॥ ३२ । १

दैत्य इत्येव मादिषु च ऐतो अइ इत्यादेशो भवति। एत्त्वापवाद:।

In the words daitya (दैत्य) &c , a-i (अइ) and not (ए) is substituted for ai ऐ as दइच्चो, (दैत्य:) दइण्णं (दैन्यं); अइसरिअं (ऐश्वर्यं); भइरवो (भैरव:); दइवअं (दैवतं); वइआलीओ (वैतालीक:); वइएसो (वैदेश:); वइएहो (वैदेह:); वइस्सवणो

१ *In Prakritaprakasa this sūtra is given in a different form as* "दैत्यादिष्वइ" but having same meaning, kalpalatika thus enumerates *Daityadi* class (दैत्यादिगण:)।

दैत्यादौ चैत्य, वैशाख, वैशम्पायन कैतवा।
स्वैर, वैदेह, वैदेश, चैत्र, वैषयिका अपि॥
दैत्यादिष्वपि विज्ञेया यथा वैदेशिकादय।

According to Hemchandra this rule applies optionally to कौलेयक।

॥ ऊच्चोपे ॥ ७८ । १

उपशब्दे आदेः स्वरस्य परेण व्यञ्जनेन सह ऊत् ओचादेशौ भवत ।
U' ऊ and ó ओ are substituted for the prefix *upa* (उप),
as ऊहसिअ, ओहसिअ, (उपहसित) ऊआसो, ओआसो (उपवास.) ;

इति प्राकृत व्याकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

१। एतदध्यायोक्तानियमा प्राय सर्व्वास्वपि प्राकृतभाषासु प्रवर्त्तन्ते, केवल ५५ सूत्रमेतत् शौरसेन्यां पिण्डादिषु न प्रवर्त्तते।

The rules mentioned in this chapter hold good with respect to other dialects the sutra 55, however is not applicable to the words पिण्ड &c in the saurasenı

(गौड़), मुद्दोश्रणी (मौद्गलि); दुवारिश्रो (दौवारिक), मुञ्जश्रणो (मौञ्जायण), सुगधत्तण (सौगन्ध्य); पुलोमी (पौलोमी); सुवण्णिश्रो (सौवर्णिक),

॥ श्रउ कौक्षेयक पौरादिषु च ॥ ३७ । १ ।

कौक्षेयक पौरादिषु च श्रौत श्रउ रादेशो भवति ।

In the words *Kaukṣheyaka* and Paura &c *a u*, श्रउ is substituted for *au* श्रौ, as कउक्खेश्रश्र, पउरो, (पौर), कउरवो, (कौरव); कउसल, (कौशलम्), पउरिस, (पौरुष); सउह (सौधम्); गउडो, (गौड), मउली, (मौलि); मउण, (मौन), सउरा, (सौरा); कउला, (कौला)।

॥ श्रवापोते ॥ ३८ । २

श्रवापयोरुपसर्गयो रादे स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह श्रोत्वा भवति । उत इति विकल्पार्थं ।

O is optionally substituted for the prefixes *aba* श्रव and *apa* श्रप। The word uta in the sutra denotes the option, as श्रोश्रासो, श्रवश्रासो (श्रवकाश), श्रोसरई श्रवसरई (श्रपसरति), श्रोहण श्रवहण (श्रपघन) क्वचिन्न भवति। These are exceptions to this rule, as श्रवगश्र (श्रपगत); श्रवसद्दो (श्रपशद)।

---

१ Kalpalata thus enumerates *Pauradi* (कल्पलतिकाया पौरादयो यथा
पौर पौरुष गौलानि गौड मौलित कौरवा ।
कौशल मौलि मौक्तिक पौराकृति रथा सवा॥

In the sauraseni dialect *a u* is not substituted for a u in the words पौर and कौरव।

शौरसेन्या पौर कौरवयो श्रनेन पोरो कोरवो इति रूप भवति।

२ प्राकृत प्रकाश "श्रादेरतयो" १(४) इत्येन सूत्र विद्यते।

In the Magadhi dialect *e*, is also substituted for *Aba* and *Apa* (मागधा श्रवापयो रत श्रोत्व च)।

same *opinion* as लोपो भवतीत्यनेन ज्ञापयति सूत्रकारो यथा उत्तर पदादिरनादिरेव ; Hemchandra declares that "the initial letter of the last member of a compound word is considered as "non-initial"; केचित्तु, केषुचित् कस्य गत्वमेवेच्छन्ति न तु लोपम् according to others instead of an elision, *g* is substituted for *k* in many words, as एगत्तणं (एकत्व'); एगो (एक.); अमुगो (अमुक:); आगारो (आकार:); आगरिसो (आकर्ष:)। आर्षे अन्यदपि दृश्यते The Rishis allow substitution of any letter for any other letter, as आउ'जणं for आकुञ्चनं। १

लोप इति निवृत्तं We pass now from elision to substitution.

॥ नावर्णात् प: ॥ ४

अवर्णात् परस्यानादे: पस्य लुग् न भवति ।

When a non-initial *p* is preceded by *abarna* (ie á or a) it is not elided, *as* सवहो (शपथ:) सावो (शाप:) ।

॥ अवर्णे यश्रुति: ॥ ५ ।

---

१ In the sauraseni dialect (शौरसेन्यां) d is substituted for t, पताकादिक वर्ज्जयित्वा तस्य स्थाने दो भवति as सादो (सात); but in the words पताका व्यापृत and गर्भित are excepted as पडाया वावडो गब्भिदो and in the word (भरते तस्य ध) bharata dh is substituted for t as भरधो ; and the elision of d is not generally allowed (दस्तोप: प्रायेण निषिद्ध:) as मदणो, चौदारिणी there are however exceptions (प्रायोग्रहणात् क्वचिदस्य लोपोऽपि) as हिअअ (हृदय) ; मागध्यां चस्य स्थाने श्चो भवति in the mágadhi dialect *sch* is substituted for *chh*, तथा जस्य यस्य स्थाने य and *y* for *j* and *gh*; and य लोपेन *y* is not elided. पैशाच्यां तदयो: स्थाने तो भवति In the paisáchri *t* is substituted for both *t* and d हृदयस्य हितपकिमिति रूपं भवति the word hridaya assumes the form of hitapa.

euphony wants a different use (१) as, सुकुसुमं, पयागजलं; पियगमणं; सुगदो (सुगतः); अगुरू; सचावं (सचापं); विअणं; अतुलं; सुतर; विदुरो; आदरो; अपारो; अजसो; दवो; दाणवो; सवङ्गमान; इत्यादि; "स्वरादितिकिं?" Why did we say *Swardit*, preceded by a vowel? Compare the following—संकरो; सगमो; णक्कंचरो (नक्तञ्चरः); धणजओ; पुरंदरो, सवरो; "अयुक्तस्येतिकिम्?" as illustrations of what we mean by "single consonant" अक्को; वग्गो; अग्घो, मग्गो (मार्गः); अग्घो (अर्घ्यः); सद्दामो "अनादे"रितिकि? "what do we mean by non-initial"? compare—कालो, गन्धो, चोरो, जारो, तरू, दवो, पावं (पाप); समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षया भिन्न पदत्वमपि अवस्थते तेन तस्य यथादर्शनमुभयमपि भवति। In a compound word where the members are easily distinguishable, the initial letter of the last member is optionally considered as non-initial; accordingly elision takes place optionally, as सहअरो, सहयरः; जलअरो, जलयरः सहआरो, सहकारः; प्राकृतप्रकाशकारस्तु ततैवार्थं भिन्नभङ्ग्या सूचयति *Prakritaprakása* expresses

---

१ Kalpalatiká has (कल्पलतिकायाम्) the following karika.

प्रायो मुग्धलताद्य पूर्वप्राकृतबोधिदैः।
यत्र न श्रुति सौभाग्यं तत्र लोपो न मन्यते॥

According to the ancient Prakrita grammarians, elision is not allowed where it violates the rules of euphony, as पुपुर्व (पूपूर्व), पुपविम (पुपविर्म); सतेखो (सतेज); केचित्तु 'मर' मदकले कस्य गत्व मरगले भवेत्" इति वदन्ति। Some say that in the words *marakata* and *madakala g* is substituted for *k* as मरगदं (मरकतं); मयगलो (मदकल);

why did we say "when preceded by a vowel"? compare संखो (शङ्खः); संघो (संघः); कंथा (कन्था), &c असंयुक्तस्य इतिकिं? as illustrations of what we mean by the letters being single, compare सुमइ (सुमति); सिद्धउ (सिध्यतु); अक्खइ (अचति); अनादेरितिकिं as for the letters being non-initial, compare गज्जंतो (गर्ज्जयन्); खे; गज्जइ घणो (गर्ज्जयति घनः); प्राय इत्येवं *Praya* being still implied *(see Sût 2ch 2)* we also find such forms *as* पखलो (प्रखलः); पलम्बघणो (प्रलम्बघ्न); अधीरो; अधणो (अधन्यः); उपलद्धभावो (उपलब्धभावः); जिणधम्मो (जिनधर्मः); इत्यादि दृश्यते ।

॥ टोडः ॥ ६ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेष्टस्य डो भवति ।

Single, non-initial t preceded by a vowel changes into d, *as* णडो, (नटः), भडो (भटः), विडवो (विटपः), घडो (घटः); घडइ (घटते), &c स्वरादितिकिं Why did we say when preceded by a vowel? compare घंटा असंयुक्तस्य इतिकिं? the t should be single, for compare खट्टा अनादेरितिकिं? and also noninitial, for compare टंको, क्वचिन्नभवति This rule does not hold good in some instances, as अटइ (अटति);

॥ पाटौ लो वा ॥ ७ ।

ण्यन्ते पटधातौ टस्य लो वा भवति ।

When the root pat is in causal form, l is optionally substituted for t, as फालेइ, फाडेइ (पाटयति) ।

ठोढः ॥ ८ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेष्ठस्य ढो भवति ।

क, ग, च, जेत्यादीनां लुकि सति, य. शेषोऽवर्णस्तस्मात् परतो लघु-प्रयत्नतर् यकार श्रुति भंवति।

Where *k*, *g*, *ch*, and *j* &c , are elided, the inherent *a*, which survives them, if preceded by an *abarna* (*a* or *á*) is pronounced like *ya*.

ख, घ, थ, ध, भां हः ॥ १२

स्वरात् परेषामसंयुक्तानामनादिभूतानां ख, घ, थ, ध, भ इत्येतेषां वर्णानां प्रायो हो भवति

H is substituted for the five consonants *kh*, *gh*, *th*, *dh* and *bh*, when they are single, non-initial and preceded by *a vowel* ख—महो (मखः); सुहं (सुखं); मेहला (मेखला); लिहइ (लिखति); पमुहेण (प्रमुखेण); सही (सखी); आलिहिदा (आलिखिता); घ—मेहो (मेघः); जहणं (जघनं); माहो (माघः); लाहवं (लाघवं); लहु (लघु); थ१—नाहो(नाथः); गाहा (गाथा); मिहुणं (मिथुनं); सवहो (शपथः); कहेहि (कथय); कहेदु (कथयतु); कहइस्सं (कथयिष्यामि); कहं (कथं); मणोरहो (मनोरथः); ध—साहु (साधु'); राहा (राधा); बाहो (बाधः); बहिरो (बधिरः); बाहइ (बाधते); इंदहणू (इन्द्रधनुः); अहिअं (अधिकं); माहवीलदा (माधवीलता); महुअरो (मधुकरः) भ—सहा (सभा); सहावो (स्वभावः); णहं (नभः); थणहरो (घणभरः); सोहइ (शोभते); सोहणं (शोभनं); आहरणं (आभरणं); दुलहो (दुर्लभः); वल्लहो (वल्लभ); २ स्वरादितिकिं ?

---

१ In the *saurasena* except in *prithivi* and *prathama*, *dh* is substituted for *th*, as जधा (यथा); तधा (तथा); चन्दधा (चन्द्रथा) &c , in *prithivi*, and *prathama*, *h* and dh are respectively substituted for *th*, as पढमी, पढुमे, पुढिवी प्रथमच वर्ज्जयित्वा शौरसेन्यां थकारस्य धायो वो भवति।

२ शौरसेन्यां च भयो- अर्धेन दकार वकार वदुच्चारः लिखित न तु रूपेन। तात्पर्यं In the *saurasena* *dh* and *bh* are pronounced as *d* and *v* respectively, but they do not change their forms

why did we say "when preceded by a vowel" ? compare संखो (शङ्खः) ; संघो (संङ्घः); कंथा (कन्था), &c. असंयुक्तस्य इतिकिं ? as illustrations of what we mean by the letters being single, compare सुम्मइ (सुम्मति); विज्जुज (विद्युत्); अक्खइ (आख्याति) ; अनादेरितिकिं ? for the letters being non-initial, compare गज्जंतो (गर्जयन्) ; खे; गज्जइ घणो (गर्जयति घनः) ; प्राय इत्येवं *Praya* being still implied (see *Sút* 2ch 2) we also find such forms *as* पखलो (प्रखलः) ; पलम्बघणो (प्रलम्बघनः) ; अधीरो ; अधणो (अधन्यः) ; उपलद्धभावो (उपलब्धभावः); जिणधम्मो (जिनधर्मः) ; इत्यादि दृश्यते ।

॥ टोडः ॥ ६ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेष्टस्य डो भवति ।

Single, non-initial ṭ preceded by a vowel changes into ḍ, *as* णडो, (नटः), भडो (भटः), विडवो (विटपः), घडो (घटः); घडइ (घटते), &c. स्वरादितिकिं Why did we say when preceded by a vowel ? compare घंटा असंयुक्तस्य इतिकिं ? the t should be single, for compare खट्टा अनादेरितिकिं ? and also noninitial, for compare टंको, क्वचिन्नभवति This rule does not hold good in some instances, *as* अटइ (अटति);

॥ पाटौ लो वा ॥ ७ ।

ण्यन्ते पटधातौ टस्य लो वा भवति ।

When the root *paṭ* is in causal form, *l* is optionally substituted for ṭ, as फालेइ, फाडेइ (पाटयति) ।

ठोढः ॥ ८ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेष्ठस्य ढो भवति ।

क, ग, च, जेत्यादीनां लुकि सति य. शेषोऽवर्णस्तस्मात् परतो लघुप्रयत्नतर यकार श्रुति भवति ।

Where *k*, *g*, *ch*, and *j* &c., are elided, the inherent *a*, which survives them, if preceded by an *abarna* (*a* or *á*) is pronounced like *ya*

ख, घ, थ, ध, भां हः ॥ १२

स्वरात् परेषामसंयुक्तानामनादिभूतानां ख, घ, थ, ध, भ इत्येतेषां वर्णानां प्रायो हो भवति

H is substituted for the five consonants *kh*, *gh*, *th*, *dh* and *bh*, when they are single, non-initial and preceded by a vowel ख—महो (मखः); सुहं (सुखं); मेहला (मेखला); लिहइ (लिखति); पमुहेण (प्रमुखेण); सही (सखी); आलिहिदा (आलिखिता); घ—मेहो (मेघः); जहणं (जघनं); माहो (माघः); लाहवं (लाघवं); लहु (लघु); थ१—नाहो(नाथः); गाहा (गाथा); मिहुणं (मिथुनं); सवहो (शपथः); कहेहि (कथय); कहेदु (कथयतु); कहइस्सं (कथयिष्यामि); कहं (कथं); मणोरहो (मनोरथः); ध—साहु (साधु); राहा (राधा); वाहो (वाधः); बहिरो (बधिरः); वाहइ (वाधते); इंदहणू (इन्द्रधनुः); अहिअं (अधिकं); माहवीलदा (माधवीलता); महुअरो (मधुकरः) भ—सहा (सभा); सहावो (स्वभावः); णहं (नभ); थणहरो (थणभरः); सोहइ (शोभते); सोहणं (शोभनं); आहरणं (आभरणं); दुलहो (दुर्लभः); वल्लहो (वल्लभ); २ स्वरादितिकिं ?

---

१ In the sauraseni except in prathiri and prathama, dh is substituted for th, as जधा (यथा); तधा (तथा); णाधा (नाथा) &c., in prathiri, and prathama, h and dh are respectively substituted for th, as पढमी, पढुमं, पुढिवी प्रथमश्च शब्दयिमा शौरसेन्यां थकारस्य प्रायो धो भवति।

२ शौरसेन्यां ध भयोः क्रमेण दकार बकार वदुच्चारणं लिखितं न तु रूपतः । तावन्

In the sauraseni *dh* and *bh* are pronounced as *d* and *b* respectively, but they do not change their forms

why did we say "when preceded by a vowel"? compare संखो (शङ्खः); संघो (संघः); कंथा (कन्था), &c. असंयुक्तस्य इतिकिं? as illustrations of what we mean by the letters being single, compare लुम्पइ (लुम्पति); सिङ्खउ (सिध्यतु); अक्खइ (अचति); अनादेरितिकिं as for the letters being non-initial, compare गज्जंतो (गर्ज्जंधन्); खे; गज्जइ घणो (गर्ज्जयति घनः); प्राय इत्येवं *Praya* being still implied (see *Sū* 2ch 2) we also find such *forms as* पखलो (प्रखलः); पलम्बघणो (प्रलम्बघ्नः); अधीरो; अधणो (अधन्यः); उपलद्धभावो (उपलब्धभाव); जिणधम्मो (जिनधर्म्मः); इत्यादि दृश्यते ।

॥ टोडः ॥ ६ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेष्टस्य डो भवति ।

Single, non-initial t preceded by a vowel changes into d, *as* घडो, (भटः), भडो (भटः), विडवो (विटपः), घडो (घटः); घडइ (घटते), &c. स्वरादितिकिं Why did we say when preceded by a vowel? compare घंटा असंयुक्तस्य इतिकिं? the t should be single, for compare खट्टा अनादेरितिकिं? and also noninitial, for compare टंको, कचिन्नभवति This rule does not hold good in some instances, *as* अटइ (अटति);

॥ पाटौ लो वा ॥ ७ ।

ण्यन्ते पटधातौ टस्य लो वा भवति ।

When the root *pat* is in causal form, *l* is optionally substituted for t, as फालेइ, फाडेइ (पाटयति) ।

ठोढः ॥ ८ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेष्ठस्य ढो भवति ।

Ḍh is substituted for ṭh, when it is single, noninitial and preceded by a vowel, *as* मढो (मठः); सढो (शठः); कमढो (कमठः); कुढारो (कुठारः); स्वरादित्येव why did we say when preceded by a vowel? look on the, following वेकुंठो (वैकुण्ठः); असंयुक्तस्येतिकिं? as for its being 'single' compare चिट्ठइ (तिष्ठति); अनादेरितिकिं? and for its being noninitial compare ठाई (स्थायी);

॥ डोलः ॥ २८ । १[1]

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेः डः प्रायो लो भवति ।

single and noninitial ḍ preceded by a vowel, generally becomes *l*; *as* वलवामुहं (वडवामुखं); गरुलो (गरुडः); कीलइ (क्रीडति); तलाओ (तडागः); वलही (वडभी); स्वरादित्येव this is the case only when ḍ is preceded by a vowel, for compare such forms *as* मोंडं, (मुण्डं)? कोंडं (कुण्डं?); असंयुक्तस्य इत्येव as illustrations of ḍ when not single we have खड्गो; अनादावित्येव *ḍ does not change to l* when initial as डिंभो; 'प्रायो'ग्रहणात् क्वचिद्विकल्पोऽपि from the use of *Práya* (generally) in the *sútra* we conclude that option is allowed in some words *as*, वलिसं, वडिसं; दालिमं, दाडिमं; गुलो, गुडो; णाली, णाडी; णलं, णडं; क्वचिन्न भवति this rule does not at all apply to some instances *as* निविडं, पीडिअं (पीडितं); णीडं। २।

---

१ प्राकृत प्रकाशे "डस्य च" इति सूत्रमपश्यत् (see Pra 23su ch 2)

२। प्राकृतप्रकाशकारमते दाडिम, बडिस, निबिडानां लत्वं न भवति According to Prákritaprakása *l* is not substituted at all in the words Dádima, Badisa, and Nibida कल्पलतिकामते केवलं पीडित, गुड, शब्दयोर्विकल्पेन लत्वं भवति। According to *Kalpalatika* the substitution of *l* for ḍ is optional in Pidita and Guda only.

॥ प्रतौ डः ॥ १०

प्रत्युपसर्गे तस्य डो भवति ।

In the prefix *prati* d is substituted for *t* as पडिवस (प्रतिपत्र); पडिसरो (प्रतिसर); पडिमा (प्रतिमा) &c प्राय इत्येव the word *Práya* (generally) still continues to be implied, so we find also many exceptions of the rule, as पइवं (प्रतीप), सपइ (सप्रति), पइट्ठाण (प्रतिष्ठान), पइट्ठा (प्रतिष्ठा), पइण्णा (प्रतिज्ञा) ।

प्राकृत प्रकाशे ऋत्वादिषु तोद (प्रा० ७।२) इति सूत्र पठित हेमचन्द्रस्तु विधिमिम शौरसेनीमागधी विषय मन्यते तन्मते साधारण प्राकृतेतु ऋत्वादीनां उऊ इत्यादिरूप भवति ।

In Prákritaprakasa, we find a Sutra "ritwadishu tod ah" (Prá 7su, ch2) in ritu &c, *d* is substituted for *t* But Hemchundra says तत्तु शौरसेनी मागधी विषय एव दृश्यते इति नोच्यते "as this does generally apply to Sauras'eni and mágadhi dialects I omit it—In common Prakrita however no such substitution takes place , *as* उऊ (ऋतु); रअअं (रजत); एअ (एत), गओ (गत), सपअ (साम्प्रत), जओ (यत), तओ (तत); कअ (कृत), हआसो (हताश), ताओ (तात); इत्यादि । १

१ ऋतु किराती रजतश्च मात सुपङ्कत रुपत साम्प्रतश्च ।
सुसंस्कृति प्रीति समान शब्दा सया कृतिर्निवृति तुल्यमेतत ॥
उपसर्ग समायुक्ते हति हती हताशतो ।
ऋत्वादिगणमें नेयाश्चमे शिष्टानुसारत ॥

According to kalpalatika d is invariably substituted for t in the word sutra ; as सुद सुत and optionally in hata (हत) as हओ हदो (हत)

॥ दन्श दहो ॥ ११ ।

अनयोर्धात्वोर्दस्य डो भवति ।

D is substituted for *d* in the roots *Dansa* and *Daha*, as डसइ (दशति), डहइ (दहति),

॥ प्रदीपौ लः ॥ १२ ।

प्रपूर्व्वे दीप्यतौ धातौ दस्य लो भवति ।

L is substituted for *d* in the root *dipa* having the prefix *pra* before it, as पलीवेइ (प्रदीपयति), पलित्त (प्रदीप्त),

॥ दीपौ धोवा ॥ १३ ।

दीप धातौ दस्यधो वा भवति ।

Dha is optionally substituted for *d* in the root *Dipa* as धिप्पइ, दिप्पइ (दीप्यति),

॥ नोण ॥ १४ । १ ।

स्वरात् परस्यासयुक्तस्यानादेर्नस्य णो भवति ।

N (cerebral) is substituted for dental n when it occurs single and noninitial, and is also preceded by a vowel, as कण्णा (कन्या); सअण (शयन), इत्यादि ।

अत्र वररुचि हेमचन्द्रयोर्मंहदन्तर दृश्यते, यथा प्राकृतप्रकाशे "नोण सर्व्वत्र" (पा० ४२ सू ९ अ) इति सूत्र दृश्यते, तस्य वृत्तिस्तु सर्व्वत्र आदौ अनादौ वा नकारस्य णकारो भवति ।

With regard to this rule difference of opinion is found to exist between *Vararuchi* and *Hemchandra*, for while the former substitutes cerebral n for a single n every where the latter attaches the conditions mentioned in the

---

पैशाच्यां णकारस्य 'न' कारो भवति । In the Paisachi dental n is substituted for cerebral ṇ.

sutra Thus for instance *Vararuchi* writes the word *Nárayana* as *Nárâyana*, while Hemchandra both *Nará yana* and *Nárâyana* (see next *sutra*) The Rishis do not pay any regard to this *rule*, as धनलो धनिसो।

॥ वादौ ॥ २५।

असंयुक्तस्यादौ वर्त्तमानस्य नस्य णो वा भवति।

N is optionally substituted for a single and initial *n* as णरो, नरो, णद, नद, (नदी), असंयुक्तस्येत्येव this is only when *n* is single for compare न्याय।

॥ पोव ॥ २६। १।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेः पस्य प्रायो वो भवति।

Single nominital *p* when preceded by a vowel, generally becomes v

as सवहो (शपथ), सावो (शाप), उलवो (उलप), उवसग्गो (उपसर्ग), पईवो (प्रदीप), कासवो (काश्यप), पाव (पाप), उवमा (उपमा), महिवालो (महीपाल), गोवेइ (गोपयति), कलावो (कलाप), तवइ (तपति), कवोलो (कपोल), स्वरादित्येव as for *p* not preceded by a vowel compare कम्पइ, असंयुक्तस्येत्येव *as* for its being conjoined to another consonant compare अप्पमत्तो अनादिरित्येव, also when it occurs at the beginning of words, compare पढइ (पठति) प्राय इत्येव the use of *práyas* (generally) in the sutra signifies that this *rule* is not universal or in other words it applies only to cases where no elision takes place by sútra (1 chap 2) *as* रिऊ (रिपु), १।

१। प्राकृत प्रकाश द्वकस्य समस्त विद्यते (see Prá 15 º)

सौरसेन्या अपूर्व शब्दस्य अवरुव अउव्व इति रूपद्वय भवति In the Saurasen dialect the word *Apurba* has two forms as just shewn a Nágri character पस्य च व ... s generally subst tuted for ।

॥ पटौ फ ॥ १७ ।

ण्यन्ते पटि धातौ पस्य फो भवति ।

Ph is substituted for *p* in the root *Pat* when in the causal form, as फाडेइ, फाडेर (पाटयति) ।

॥ फो भहौ ॥ १८ ।

स्वरात परस्यासंयुक्तस्यानादेः फस्य भहौ भवत ।

Bh or *h* is substituted for a single and noninitial *ph* when preceded by a vowel क्वचिद् In some words *bh* only is substituted, as रेभो (रेफः); सिभा (शिफा); क्वचित्तु ह in other instances *h* only is substituted मुत्ताहल (मुक्ताफलं); क्वचिदुभावपि instances may be found where both *bh* and *h* are substituted in same words *as* सेभालिआ, सेहालिआ (शेफालिका), सभरी सहरी (शफरी), स्वरादित्येव the substitution does not occur when ph is not preceded by a vowel, *as* गुंफइ (गुम्फति), असंयुक्तस्येत्येव neither when it is not single as पुप्फं (पुष्प), अनादेरित्येव nor when *ph* is initial *as* फणी । १

॥ बोव ॥ १९ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेर्बस्य वो भवति ।

V is substituted for a single and noninitial *B* when preceded by a vowel, *as* अलावू अलाऊ ।

॥ विसिन्यां भ ॥ २० ।

विसिन्यां वस्य भो भवति ।

१ । शौरसेन्यां फस्य हः In the Saurasenī only *h* is substituted for *ph* In Jaina Prakrita b is substituted for म (जैन प्राकृते मस्य बो भवति) बम्हा (मन्मथ) ।

In the word visini *bh* is substituted for the initial letter, *as* भिसिणी स्त्रीलिङ्ग निर्द्देशादिह न भवति from the express mention of the feminine we infer that this rule does not hold in the neuter form of the word *as* विसम् ।

॥ आदेर्यो जः ॥ २१ ।
पदादेर्यस्य जो भवति ।

J is substituted for initial *y as* जसो (यशः); जमो (यमः); जाई (जातिः); आदे रितिकिं ? as for cases where y is not initial compare अवअवो; बहुलाधिकारात् सोपसर्गस्यानादे रपि the implication of option being continued we have to understand that even in many cases where *y* is preced by a prefix and consequently is not initial, the substitution is allowed, *as* संजमो (संयमः); संजोओ (संयोगः): अवजसो (अपयशः); कल्पलतिका मते सामान्यत उत्तर पदस्थितस्यापि यकारस्य जादेशो भवति । According to *kalpalatiká* the substitution takes place also when *y* stands first in the last word in a compound; *as* गाढजोव्वणा (गाढयौवना); अजोग्गो (अयोग्यः); आर्षे लोपोऽपि according to the Rishis initial *y* is also sometimes elided; *as* अहाजायं (यथाजातं) ।१

॥ युष्मदर्थपरे तः ॥ २२ ।
युष्मच्छब्दार्थे परे यस्य तो भवति ।
The *y* of the word *yusmad* changes to *t* as तुम्हारिसो (युष्मादृश) ।

---

१ । मागध्यां यस्य जादेशो न भवति । In the Magadhi *y* remains the same

॥ तीयकृद्यो ज्जः ॥ २३ ।

तीय प्रत्यये, कृदन्तेषु च यो यकारस्य द्विरुक्तो ज्जो(ज्जः) वा भवति ।

The single unconnected *y*, which occurs in a word on account of affix *tíya*, or any of the krit affixes attached to it optionally becomes *jj* as करणिज्जं, करणीअं ; रमणिज्ज रमणीअं ; दोज्जो, दोअो (द्वितीयः) ; पेज्जं, पेअं (पेयं) ।

॥ छायायां होवाकान्तौ ॥ २४ ।

अकान्तौ वर्त्तमाने छाया शब्दे यस्य हो वा भवति ।

The *y* of the word chhāyá when it is used in any sense other than *kánti*, optionally changes to *h*; *as* वच्छच्छाहा (वृक्षच्छाया) ; ।

॥ हरिद्रादौ लः ॥ २५ ।

हरिद्रादिषु शब्देष्वसंयुक्तस्य रस्य लो भवति ।

In the words Haridrá &c *l* is substituted for the single *r* ; as हलद्दा (हरिद्रा) : दलिद्दो (दरिद्रः) ; कल्पलतिकायां हरिद्रादिगणो यथा in kalpalatika the Haridra—class is thus enumerated as

हरिद्रा, मुखरा, ङ्गार, सुकुमार, युधिष्ठिराः ।

करुणा चरणश्चैव परिखा परिघावपि ॥

किरातश्चाङ्गुरीचैव दरिद्रश्चैवमादयः ।

आदिशब्दात् पारिभद्रः जठर निष्ठुरापद्वार शब्दानां संग्रह. ।

Bahula (option) being still implied we have to understand that in the word *charana* the *r* changes into *l* only when it means a foot and used not in any other

sense, as पद्स चरण so we also find such forms as जठर, निट्ठुरो । १ ।

॥ शषो स ॥ २६ । २ ।

शकार षकारयो सो भवति ।

S is substituted for *s'* and *sh*, as कुसो (कुश), सेसो (शेष), इत्यादि in fact s' and *sh* (श&ष) do not exist in the prakrita alphabet

॥ होघोऽनुस्वारात ॥ २ ।

अनुस्वारात् परस्य होघो भवति ।

gh is optionally substituted for *h* when it is preceded by anuswara as सिघो, सीहो, (सिंह); संघारो, संहारो (संहार), क्वचिदननुस्वारादपि we find the substitution of gh in some instances even where *h* is not preceded by an *anuswara* as दाघो (दाह) ।

इति द्वितीयोऽध्याय ।

---

१ मागध्यां र स्थाने लो भवति । In the maghadhi l is generally substituted for r पैशाच्यामपि र स्थाने ल । In the Paisachi *l* is also substituted for *r*

In Jaina Prakrita s and n are substituted for r (जैन प्राकृते रस्थाने षणौ विदितौ) । (In Prakrita lakshana sutra 18 to 19) as सीर्ष (शिर) ।

२ मागध्यां श ष सां श र व In the maghadhi s (श) is invariably used every where for s sh and s

In Jaina Prakrita r, jha and bh are substituted for h (जैने ह स्थाने र झ भा भवन्ति) (In Prakrita lakshana sutra 19 20 21) घरं (गृह) वझो (वहि) जिभ्भा (जीभा) ।

अथ तृतीयोध्याय:।

प्रथम: पाद: ।

॥ संयुक्तस्य ॥ १ ।

यदित ऊर्द्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्संयुक्तस्येति वेदितव्यम् ।

Now we come to conjunct consonants This *Sūtra* is an *adhikāra*, that is, in all the succeeding sūtras the rules laid down refer to conjunct consonants.

। क, ग, ट, ड, त, द, प, श, ष, सां मूर्द्ध्वं लुक्, शेषाणां द्वित्व मनादौ ॥ २ ।

मूर्द्ध्व स्थितानां संयुक्तवर्णसम्बन्धिनामेषां लुग्भवति । अनादौ स्थितानां शेषाणां द्वित्वञ्च ।

The consonants *k, g, t, d, t, d, p, s', sh,* and *s* when occurring as the first letter in a conjunct are elided, and except when they occur in the beginning of a word, the surviving consonant of the conjunct is doubled, as—

प्रा॰ सं प्रा॰ सं प्रा॰ सं प्रा॰ सं

क–भुत्तं भुक्तं ; सित्थं सिक्थं ; भत्तं भक्तं ; मुत्तं मुक्तं

ग–दुद्धं दुग्धं ; मुद्धं मुग्धं ; सिणिद्धो स्निग्ध: ।

ट–सप्पओ षट्पद: ; कप्फलं कट्फलं ।

ड–खग्गो खड्गो ; सज्जो षड्ज: ।

त–उप्पलं उत्पलं ; उप्पाओ उत्पात: ।

द–मुग्गो मुद्ग: , मुग्गरो मुद्गरो । मग्गू मद्गु: ।

प्रा॰ सं प्रा॰ सं

प-सुत्तं सुप्तं; पज्जत्तं पर्याप्तं, गुत्तो गुप्तः।

श-निच्चलो निश्चलः; चुअइ श्चुतति।

ष-गोट्ठी गोष्ठी; निट्ठुरो निष्ठुरः।

स-खलिअं स्खलितं; णेहो स्नेहः।

॥ अधो म,न,यां, शेषाणां द्वित्वञ्चानादौ ॥ ३ ।

म, न, यां संयुक्तस्याधोवर्त्तमानानां लुग्भवति। अनादौ वर्त्त-मानानां शेषाणां द्वित्वञ्च।

The consonants *m*, *n*, and *y* forming the last letters in conjuncts are elided , and except when the conjunct occurs in the begining of a word the surviving consonants are doubled *as*—

प्रा॰	सं	प्रा॰	सं	प्रा॰	सं
म-जुग्गं	युग्मं	रस्सी	रश्मिः	सरो	स्मरो
न-नग्गो	नग्नः	भग्गो	भग्नः	लग्गं	लग्नं।
य-सोम्मो	सौम्यः।				

॥ सर्व्वत्र लवरामचन्द्रे शेषाणां द्वित्वञ्चानादौ ॥ ४ ।

चन्द्रशब्दादन्यत्र सर्व्वत्र ल, व, रां संयुक्तस्योर्द्ध्वमधःस्थितानां लुग्भवति।

अनादौ स्थितानां शेषाणाञ्च द्वित्वं स्यात्।

The letters *l*, *v*, and *r* are always elided, whether they occur first or last in a conjunct; and the surviving letters, provided they are not in the beginning of a word, are doubled; as—

	प्रा०	सं	प्रा०	सं
ल—उर्द्धं	उक्का	उल्का ;	वक्कलं	वल्कलं
व— „	सद्दो	शब्दः ;	अद्दो	अब्दः
	लुद्धो	लुब्धः ;	लोद्धओ	लुब्धकः
र— „	अक्को	अर्कः ;	वग्गो	वर्गः
ल—अधः	सण्हं	श्लक्ष्णं ;	विक्कवो	विक्लवः
व—अधः	पिक्कं	पक्वं ;	धत्थं	ध्वस्तं
र— „	चक्कं	चक्रं ;	गहो	ग्रहो
	रत्ति:	रात्री ।		

Exception ;—In the word *chandra* र is not elided, as

चंद्रो चन्द्रः (१) ।

अत्र 'द्' इत्यादिषु युक्तानामुभय लोपप्राप्तौ यथादर्शनं लोपः ।

According to the preceeding *sûtra* in such conjunct as dv &c both the first and last letters are subject to elision. In such cases we have only to follow ancient authorities to elide either of them, thus क्वचिदूर्द्ध in some instances the first letter is elided, as उव्विग्गो (उद्विग्नः), विउणो (द्विगुणः), कम्मासं (कल्माषं) ; सव्वं (सर्व्वं) ,—क्वचिदधः—in some instances the last is elided as कव्वं (काव्यं), कुल्ला (कुल्या), मल्लं (माल्यं); दिओ (द्विपः), दुआई (द्विजातिः), क्वचित् पर्य्यायेण in some instances the elision of either is good, as वारं, दारं (द्वारं),

(१) We find the form चन्दो in many manuscripts.

॥ द्रे रो वा ॥ ५ । १ ।

द्र शब्दे रेफस्य लुग्वा भवति ।

In the conjunct *dr*, the elision of *r* is optional, as दोहो (द्रोह), रुद्दो (रुद्र), भद्द (भद्र), समुद्दो (समुद्र),

॥ ज्ञात् ञस्य दिव्वमनादौ ॥ ६ । २ ।

ज्ञसम्बन्धिनो ञस्य लुग्वा भवति । जस्य च द्वित्वमनादौ ।

In the conjunct *jña* n (ञ) is optionally elided and the remaining j is doubled, provided it does not stand at the beginning of a word, as सव्वज्जो, सव्वण्णू (सर्वज्ञ); अप्पज्जो, अप्पण्णू (आत्मज्ञ), अहिज्जो, अहिण्णू (अभिज्ञ), णाणं, जाणं (ज्ञानं), सजा, सण्णा (संज्ञा), अज्जो, अण्णो (अज्ञ), क्वचिन्न भवति in some instances the elision does not take place, as विज्ञाणं।

॥ अनादावादेशस्य द्वित्वम् ॥ ७ ।

अनादौ वर्त्तमानस्यादेशस्य द्वित्वं भवति ।

A single consonant which is substituted for a conjunct by rules herein after stated, is doubled, provided

---

१ आवन्त्यामपि नियम एव सर्वत्र भवति In the âvanti this rule is universally applied

२ शौरसेन्यां ज्ञ स्थाने ञ्ञो भवति In the sauraseni ññ is substituted for jñ (ज्ञ) मागध्यां ज्ञस्य ञ्ञो भवति in the mâgadhi jñ (ज्ञ) is replaced by doubled ñ पैशाच्यामपि ज्ञस्य ञ्ञो राजन् शब्दसम्बन्धिनो ज्ञस्य तु चिञ वा In the paisâchî also ññ is substituted for jñ (ज्ञ) but the jñ (ज्ञ) of the word Râjan is optionally changed to चिञ। शौरसेनी मागधी पैशाचीषु न्यण्योरपि ञ्ञो भवति। ññ is also substituted for nya and ṇya in the *sauraseni* mâgadhi and paisâchi dialects

it does not stand at the beginning of a word, as लट्ठी (यष्टि), दिट्ठी, (दृष्टि), इत्थी इत्यादि।

॥ द्वितीय तुर्य्ययो रुपरि पूर्व्वं ॥ ८ ।

द्वितीय तुर्य्ययोर्द्वित्वप्रसङ्गे उपरि पूर्व्वौ भवतः। द्वितीयस्योपरि प्रथमस्तुर्यस्योपरि तृतीय इत्यर्थः।

When the second or the fourth letter of a class (वर्ग) is to be doubled, it shall, instead of being doubled, be conjoined to the first and the third letter of the same *barga* respectively, over it, as वक्खाण (व्याख्यान), अग्घो (अर्घ)।

॥ न दीर्घानुस्वारात ॥ ९ ।

दीर्घानुस्वाराभ्या परयो शेषादेशयोर्द्वित्व न भवति।

A consonant preceded by a long vowel or *Anuswara* is never doubled, as ईसरो (ईश्वर), लास (लास्य), सकतो (सङ्क्रान्त), सभ्भा (सन्ध्या)।

॥ रहो ॥ १० ।

रेफ हकारयोर्द्वित्व न भवति।

R and *h* are never doubled, as—र—सुदेर, (सौन्दर्य्य), वह्मचेर (ब्रह्मचर्य्य), धीर (धैर्य्य), विहलो (विह्वल), कहावणो (कार्षापण)।

॥ समासे वा ॥ ११ ।

समासे द्वित्व वा भवति।

The foregoing rules for doubling a letter, optionally applies to the compound words; as नईग्गामो, नईगामो (नदीग्रामः); बहुलाधिकारादन्यत्रापि option being carried on, any letter in a compound word though not coming under the foregoing rules, may be optionally doubled; as— तेल्लोक्कं, तेलोक्कं (त्रैलोक्यं)।

॥ तैलादौ ॥ १२ । १ ।

तैलादिष्वनादौ यथादर्शनं मन्त्यस्यानन्त्यस्य च व्यञ्जनस्य द्वित्वं भवति।

In the words *taila* &c. any consonant except the first is doubled; but ancient usages can alone determine whether the medial is doubled or the final, as तेल्लं (तैल); मंडुक्को (मण्डूक); वेइल्लं (विचकिल); उज्जू (ऋजुः); सोत्तं (स्रोत.); पेम्मं (प्रेम); विड्डा (व्रीडा); जोव्वणं (यौवनं);

॥ सेवादौ वा ॥ १२ । २ ।

---

१ प्राकृत कल्पलतिकायां प्राकृत प्रकाशे च सूत्रस्यास्य "नीडादिषु" इत्येव रूपमस्ति। Both Prakritakalpalatika and Prakritaprakasa read Nidádi instead of tailádi, kalpalatika thus enumerates Nidadi (कल्पलतिकायां नीडादि गणो यथा—

नीड, व्याहृत, मण्डूक, स्रोतांसि, प्रेम यौवने।
ऋजु स्थूल, तथा तैलं, त्रैलोक्यञ्च गणो यथा॥

१ एन्ड्र (नीड) वाहित्त (व्याहृत)।

२ Kalpalatika thus enumerates the Sevá class (कल्पलतिकाया सेवादिगणो यथा)—

सेवा, कौतूहलं, दैव, निहित, नख जानुनि।
पित्रादय तथा मन्दा स्तब्धाद्या यथार्थका॥
त्रैलोक्य कर्णिकारश्च वेश्या मूकोऽथ कुत्सितं।
रात्रि विश्वास निर्यात्रा मनोज्ञेश्वर एकक॥
दीर्घक स्थिर तूष्णीक स्थिव पुष्पादिदुर्भगा।
दुष्करो निष्कृप कर्णं कर्मकार परस्परं।
माण्डव्या यथाप्रवृत्ता सेवादिरुपगणना।

सेवादिष्वनादौ यथादर्शनमन्त्यस्यानन्त्यस्य च वा द्वित्वं भवति।

The above rule is optionally applied to the words *sevá* &c as

सेव्वा, सेवा , विहिप्पो, विहिओ , कोउहल्ल कोउहल, वाउल्लो, वाउलो इत्यादि।

॥ क्ष ख क्वचित्तु छझौ ॥ १४ । १ ।

क्षस्य खो भवति क्वचित्तु छझा अपि।

Kh is generally substituted for *ksh* but in some cases chh or jh is also found in its place, as खओ (क्षय), लक्खण (लक्षण), क्वचित्तु छझा अपि, the examples of the latter cases are छीण, झीणं, (क्षीण), झिज्झइ, खिज्जति (क्षिपति),

॥ छोऽक्ष्यादौ ॥ १५ ।

In *Akshi* &c *chh* and not *kh* is substituted for the conjunct, as अच्छी, (अक्षि), उच्छू, (इक्षु) इत्यादि, क्वचित् स्थगित शब्देऽपि sometimes chh is also substituted for *sth* in the word sthagita, as छइअं। २।

शौरसेन्यां सेवादिषु द्वित्वं न भवति। This rule does not apply in the Saurasenı dialect

१ मागध्यामनादौ वर्तमानस्य क्षस्य स्को भवति; प्रेक्षाचक्षोस्तु स्क। In the mágadhi s k is substituted for a nonin tial ksh but in the words preksha and áchaksha the substitute is sk

२ Kalpalat ka thus enumerates the akshi class (कल्पलतिकायां अक्ष्यादिगणो यथा) अक्षि चक्षु इक्षु क्षार क्षतिक्षमक्षिके। दक्षोक्षक सदृक्षोक्ष क्षव क्षीरक्षुरक्षय। क्षुधाक्षेत्रादय शब्दा अक्ष्यादिगण सम्मता। क्वार्थे According to rish s the words ikshu (इक्षु) kshira (क्षीर) and sadr ksha (सदृक्ष) have the follow ng forms also as इक्खू खीरं सरिक्खं। शौरसेन्यां सदृक्ष क्षार शब्दयो च्छत्वं निषिद्ध In the saurasenı dialect chh is not subst tuted for ksh in the words sadr ksha and kshara

॥ क्षण उत्सवे ॥ १६ । २ ।

क्षण शब्दे उत्सवाभिधायिनि संयुक्तस्य छो भवति ।

When the word *kshana* denotes festival *chh* is substituted for *ksh*. But when it denotes a *moment* the substitution does not take place, as खणो।

॥ क्म ग्मोः पः ॥ १७ । २ ।

क्म ग्मोः पो भवति ।

The cunjucts *km* and *gm* change into *P*, as रुप्प (रुक्म), रुप्पिणी (रुक्मिणी); कुप्पल (कुग्मल), क्वचित् चमापि in some instances 'च्म' is also substituted for क्म as रुच्मी (रुक्मी),

॥ ष्क, स्कयो र्नाम्नि ख ॥ १८ ।

अनयो र्नाम्नि संज्ञायां खो भवति ।

Kh is substituted for *shk* or *sk* in a substantive, as ष्क—पोक्खर, (पुष्कर), पोक्खरिणी, (पुष्करिणी), निक्ख (निष्क), स्क—खधो (स्कन्ध), खधावार (स्कन्धावार); नाम्नीति किं? when *shk* and *sk* occur in a verb or verbial adjective such substitution does not take place, as दुक्कर, (दुष्कर), निक्काम, (निष्काम्य), सक्कत्र (संस्कृत), १ ।

१। शौरसन्यां क्षणशब्दे छत्वं न। In the sauraseni *chh* is never substituted for *ksh* in the word *kshana*

२। प्राकृत कल्पलतिकायां क्म स्य प इत्येव सूत्रयमपि According to Prakrita Kalpalatika the substitution of *P* is held for *km* only

३। हेमचन्द्रमते मागध्यां संयोगे वर्त्तमानयो सकार षकारयोः सो भवति तथापि ष्कस्कयोः स्क इति यथा दुस्क इति यथं। According to Hemchandra *s* is substituted for *s* and *sh* when they conjoined to another letter in the magadhi dialect. Thus the conjuncts *shk* and *sk* assume the form of *sk* and *sht* the form *st*. कल्पलतिकामते तथापि शकार एव According to kalpalatika the substitute is *s* even in these instances

॥ ष्टस्य ठोऽनुष्ट्रे, ष्टा सन्दष्टे ॥ १९ ।

उष्ट्रादिवर्ज्जिते ष्टस्य ठो भवति ।

Th is used for *sht* in all words except *ushtra ishti* and *sandashta*, as लट्ठी (यष्टि), मुट्ठी (मुष्टि), दिट्ठी (दृष्टि) सिट्ठी (सृष्टि), इत्यादि अनुष्ट्रेष्टा सन्दष्टइतिकिं ? the words *ushtra ishta* and *sandashta* have the following forms

उट्टो, इट्ठा, सन्दट्टो ।

॥ त्यस्योऽचैत्ये ॥ २० ।

चैत्यवर्ज्जिते त्यस्य चो भवति ।

Ch is substituted for tya in all words except *chaitya* as सच्च (सत्य), पच्चओ (प्रत्यय), णिच्च (नित्य), पच्चक्ख (प्रत्यक्ष), अचैत्यइतिकिं ? the word चैत्य becomes चइत्त ।

॥ त्व, थ्व, द्व, ध्वां च, च्छ, ज्ज, ज्झा क्वचित् ॥ २१ ।

एषां (त्व, थ्व, द्व, ध्वां) यथा सङ्ख्यमेते (च, च्छ, ज्ज, ज्झा), क्वचिद्भवन्ति ।

In some instances *ch chchh, jj*, and *jjh* are substituted for *twa, thwa, dwa*, and *dhwa* respectively as णच्चा (ज्ञात्वा), सोच्चा (श्रुत्वा), पिच्छी (पृथ्वी), विज्ज (विद्वान्), बुज्झा (बुध्वा),

॥ र्त्तस्याधूर्त्तादौ ॥ २२ ।

र्त्तस्य टो भवति धूर्त्तादीन् वर्ज्जयित्वा ।

T is substituted for rt except that in the words of the dhurta class as केवट्टो (कैवर्त्त) वट्टी (वर्त्ती), णट्टओ (नर्त्तक), णट्टई (नर्त्तकी), सवट्टिअ (सवर्त्तित), अधूर्त्तादाविति किं?

the substitution does not take place in the words dhúrta &c as धूत्तो, कित्ती धूर्त्तादिर्यथा धूर्त्तः, कीर्त्तिः, वार्त्ता वर्त्तन, निवर्त्तन, प्रवर्त्तन, सवर्त्तन, आवर्त्तन, निवर्त्तक, प्रवर्त्तक, संवर्त्तक, वर्त्तिका, वार्त्तिकः, कार्त्तिकः, कर्त्तरि, मूर्त्तिः, मुहूर्त्तः, बहुलाधिकारात् वट्टा babula being carried on, the word *várttá* takes the form of *vattá* *

॥ ह्रस्वात् थ्य, श्च, त्स, प्सा मनिश्चले छः ॥ २२ ।

ह्रस्वात् परेषां, थ्य, श्च, त्स, प्सां छो भवति ।

Chh is substituted for the conjuncts *thya*, *sch*, *ts*, and *ps*, when they are preceded by a *short* vowel, as पच्छं (पथ्य) ; पच्छा (पथ्या) ; मिच्छा (मिथ्या); रच्छा (रथ्या) ; श्च—पच्छिमं (पश्चिम); अच्छेरं (आश्चर्य्यं); पच्छा (पश्चात्) ; त्स—उच्छाहो (उत्साह); मच्छरो (मत्सर.) ; वच्छो (वत्स) प्स—लिच्छइ (लिप्सति) ; लिच्छा (लिप्सा) ; जुगुच्छइ (जुगुप्सति), अच्छरा (अप्सरा) ; ह्रस्वादिति किं ? the substitution does not take place when they are not preceded by a short vowel, as ऊसारिओ (उत्सारित) ; अनिश्चल इति किं such substitution does not take place in the word *nischala*, as निच्चलो According to the Rishis (आर्षे) the word tatthya (तथ्य) is used as tachcha (तच्च) ।

॥ द्यय्य र्यां जः ॥ २४ । १ ।

---

* मागध्यां तृ ष्ठयोस्स्ट इति यथ केचाचिन्मते स्ट इति । In the Mágadhi dialect the conjuncts tt and tt change into st but according to some they change into s t

१ । कल्पलतिकायां "पद्यादिष्वेति" पाठो विद्यते। According to Kalpa latika such substitution does not take place in the words padya &c. as पद्, गद्, चवद्, उद्यमे केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति केचन as regards the word udyama some up hold the substitution while others do not ■ उज्जमो उज्जमो ।

द्यस्य जो भवति।

J is substituted for *dya* ; as मज्जं (मद्य); अवज्ज (अवद्य); वेज्जं (वेद्यं) ; विज्जा (विद्या) ;

॥ ध्यस्य झः २५ ।

ध्यस्य झो भवति।

Jh is substituted for *dhya* , *as* झाण (ध्यानं) ; उवज्झाओ (उपाध्याय.); सज्झाओ (साध्याय) ; मज्झं (मध्यं) ; विज्झो (विन्ध्य.); अज्झाओ (अध्याय) ;

॥ म्नज्ञोर्णः । २६ ।

म्नज्ञयोर्णो भवति ।

N is substituted for *mn* and *jn*, as निण्ण (निम्न) ; पज्जुण्णो (प्रद्युम्न) ; णाण (ज्ञान); सण्णा (संज्ञा) ; पण्णा (प्रज्ञा) ; विण्णाण (विज्ञान) ;

॥ न्मो मः ॥ २७ ।

न्मस्य मो भवति।

M is substituted for *nm* as जम्मो (जन्म); मम्महो (मन्मथ.),

॥ र्य यो: जः २८ । १ ।

१। प्राकृत प्रकाशे "र्यशय्याभिमन्युषु जः" इत्येवं सूत्रमस्ति According to Prakritaprakasa, *j* is substituted for the conjunct rya and also for the conjuncts in the words *sayá* and *abhimanyu* शौरसेन्यां र्यस्य य्य आदेशोऽपि भवति। In the sauraseni yy is also substituted for rya. पैशाच्यां क्वचित् रियादेशः। In the Paisachi riya is substituted for rya in some instances

अनयो र्जः स्यात्।

J is substituted for *yya* and *rya*, as य्य–जज्जो (जय्य.); सेज्जा (शय्या); र्य–भज्जा (भार्या); कज्जं (कार्यं); वज्जं (वर्यं); पज्जाओ (पर्यायः); पज्जन्तं (पर्यन्तं);

॥ स्तस्य थोऽसमस्तस्तम्बे ॥ २८ ।

समस्त स्तम्ब वर्जिते स्तस्य थो भवति ।

Th is substituted for *st* in all words except *samasta* and *stamb*, as हत्थो (हस्त); थोत्तं (स्तोत्र); थोत्रं (स्तोकं); पत्थरो (प्रस्तरः); थुइ (स्तुतिः), इत्यादि । १ ।

असमस्त स्तम्ब इति किं? The substitution does not take place in the words, *samasta* and *stamb*, as समत्तं, तंबो;

॥ ष्प स्पयोः फः ॥ ३० ।

ष्प स्पयोः फो भवति ।

Ph is substituted for *shp* and *sp*. पुफ्फं, सफ्फं, निफ्फेसो (पुष्पं, शष्पं, निष्पेषो); फंदणं पडिफ्फद्धी, फंसो (स्पन्दनं, प्रतिस्पर्द्धी, स्पर्शः);

॥ स्न, ष्ण, क्ष, क्ष्ण, ह्न, ह्णां ण्हः ॥ ३१ । २ ।

स्नादीनां संयुक्तानां णकाराकान्तो हकारादेशो भवति ।

---

१ । मागध्यां स्तर्थयोः स्त इष्ट । In the magadhi *st* is substituted for both *st* and *rth*

२ । पैशाच्यां स्नस्य 'सिन' इत्यादेशो भवति । In the paisaci *sina* is substituted for the conjunct *sn*.

ṇh is substituted for the conjuncts *s'n*, *shn*, *sn*, *hn*, *hn* and *kshn*; as ग्र-पण्हो, (प्रश्नः) ; ष्ण-विण्हू (विष्णु) ; कण्हो (कृष्ण.) ; उण्हीसं (उष्णीषं) ; स्न-जोण्हा (ज्योत्स्ना) ; ण्हाउ (स्नायुः) ; ण्हाणं (स्नानं) ; ह्न-वण्ही (वह्निः) ; जण्हू (जह्नुः) ; ह्न-पुव्वण्हो (पूर्व्वाह्नः) ; अवरण्हो (अपराह्न), क्ष्ण-सण्हं (सूक्ष्णं) ; तिण्हं (तीक्ष्णं) ;

॥ श्म, ष्म, स्म, ह्मां म्हः ॥ ३२ ।

श्मादीनां संयुक्तानां स्थाने मकाराक्रान्तो हकार आदेशो भवति ।

The conjuncts, *sm*, *shm*, *sm* and *hm* take the form of *mh*, as श्म-कम्हारो (काश्मीरः) ; ष्म-गिम्हो (ग्रीष्मः) ; उम्हं (उष्म) ; स्म-अम्हारिसो (अस्मादृशः) ; विम्हओ (विस्मय.) ; ह्म-बम्हा (ब्रह्मा) ; सुम्हो (सुह्म.) ; बम्हणो (ब्राह्मणः) बम्हचेरं (ब्रह्मचर्य्यं) ; क्वचिद्म्भोऽपि दृश्यते, in some instances *mbh* is found in the place of *mh*, बम्भचेरं ; क्वचिन्नभवति in some instances this rule does not apply at all ; as रस्सी (रश्मिः) ; सरो (स्मरः) ;

॥ ह्यस्य झः ॥ ३३ ।

ह्यस्य स्थाने झ इत्यादेशो भवति ।

The conjunct hya is changed into *jh*, as सझो (सह्य) ; मझं (मह्यं) ; गुज्झं (गुह्यं) ; इत्यादि ।

॥ ह्लो ल्हः ॥ ३४ ।

ह्ल स्थाने लकाराक्रान्तोहकारादेशो भवति ।

The conjunct *hl* is changed into *lh*, as कल्हारं (कह्लारं) ; पल्हाओ (प्रह्लादः) ;

॥ विप्रकर्षः ॥ २५ ।

अधिकारोऽयं, आपरिच्छेद समाप्ते र्युक्तस्य विप्रकर्षो भवति ।

This rule being an *adhikara* will be implied in the following *sútras*, we are therefore to understand that the subject of the succeeding sutras to the end of the section will be the separation of conjuncts.

॥ ह्रस्व ला ॥ २६ ।

लकारेणान्त संयुक्तस्य विप्रकर्षो पूर्व्वस्येत्त ञ्च ।

The conjuncts having *l* (ल) as their last are to be separated and an i (इ) shall be added to the first, as किलिन्नं (क्लिन्न), किलिट्ठ (क्लिष्ट); सिलिट्ठ (श्लिष्ट); पिलुट्ठ (प्लुष्ट); सिलोओ (श्लोक); किलेसो (क्लेशः); मिलाणं (म्लानं); किलिस्सइ (क्लिश्यति); क्वचिन्नभवति this rule does not apply to some instances, as कमो (क्लमः); पवो (प्लवः); सुक्कपक्खो (शुक्लपक्ष);

॥ तन्वीतुल्येषु ॥ २७ ।

उकारान्ता ङी प्रत्ययान्तास्तन्वीतुल्या, तेषु संयुक्तस्य विप्रकर्षः पूर्व्वस्योकार-योगश्च ।

The conjuncts in the words originally ending in *u* (उ) and having the suffix i (ङी) as तन्वी &c shall be separated and *an* u (उ) shall be added to the first letter of the conjunct, as तणुवी, तणुई (तन्वी); लहुवी, लहुई (लघ्वी); गुरुवी, गुरुई (गुर्व्वी); पुहुवी (पृथ्वी); क्वचिदन्यत्रापि, we find the application of this rule in some other insances also, as सुरुग्घो (स्रुघ्न), आर्षे सूक्ष्मशब्दस्य सुहुमेति रूपं भवति ।

According to the Rishis, the word *sukshma* assumes the form of *suhuma*

॥ एक पदे श्वःस्वे ॥ ३८ ।

एक पदे यौ श्वस् स्व इत्येतौ तयोः, विप्रकर्षः अन्त्ययज्ञनात् पूर्व्व सुच भवति ।

When the words *s'was* and *swa* are not compounded but stands before a word, the conjuncts in them are separated and *u* (उ) is added to the first letter, as सुवेकर्म्म, (श्वः कृतं) ; सुवे जना: (स्वे जना:) ;

अथ तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।
प्रत्यय विधानं ।

॥ शीलाद्यर्थस्येरः ॥ १ । १ ।

शील धर्म्म साध्वर्थे विहितस्य प्रत्ययस्य इर इत्यादेशो भवति ।

Ira is substituted for all the affixes which signify the sense of *s'ila* (habit or inclination), ; *Dharma* (merit) or *sádhu* (goodness); as हसिरो, रोविरो, लज्जिरो, भमिरो इत्यादि ; केचित् तृण एव इर माहुः, तेषां मते नमिगम्यादीनां णमिर गमिरादयो न सिध्यन्ति । Some authorities would substitute *ira* for the affix *trn* only so according to them the sanskrit words नमी गमी &c do not change in to णमिर गमिर &c

---

१। The affixes which are used to signify s'ila are trin, in, nin &c

॥ क्त्वस्तुमत् तूण उआण. ॥ २ । २ ।

क्ता प्रत्ययस्य तुम, अत, तूण, उआण इत्येते आदेशा भवन्ति ।

Tum, at, tun and *uána* are substituted for *ktua* (the affix of the indiclinable past participle), as दट्ठु, मोत्तु (दग्ध्वा, मुक्त्वा), भमिअ, रमिअ, (भ्रमित्वा, रमित्वा), घेत्तूण, काऊण (गृहीत्वा कृत्वा), भोत्तुआण, सोउ आण भुक्त्वा, श्रुत्वा ।

॥ इदमर्थस्य केर ॥ ३ ।

इदमर्थस्य प्रत्ययस्य केर इत्यादेशो भवति ।

Kera is substituted for the affixes like *yat, tak* and an &c which in sanskrit are used in the sence "of belonging to," as तुह्मकेरो (युष्मदीय), अम्हकेर (अस्मदीय), क्वचिन्न भवति there are some exceptions, as पाणिणीया &c

॥ युष्मदस्मदोऽञ एच्चय ॥ ४ । २ ।

आभ्यां परस्येदमर्थस्याञ एच्चय इत्यय मादेशो भवति ।

The affix an (अञ) at the end of the words *yushmad* and *ashmad* to signify the meaning "of belonging to" assumes the form of *echchaya* (एच्चय), as तुम्हेच्चय (युष्मा

१। शौरसेन्यां क्ता स्थाने इय दूणो चादेशौ भवत । कृगमत् चदुश इति In the saurasemi *iya* and *duna* are subst tuted for *ktwá* but after the roots *kri* and *gama adu ja* is subst tuted for it । मागधयन्त्यो क्ता स्थाने तूण इत्यादेशो भवति । tuna is subst tuted for the affix ktwá in the magadhi and abanti अपभ्रंशे क्ता स्थाने इइ उइ विश्ववि इत्यता चादेशा भवन्ति In the apabhransa *ii ui* and *biabi* are substituted for *ktua*

२। अपभ्रंशे आर इत्यादेशो भवति । In the apabhransa ara is substituted for the same ; as अम्हारो (अस्मदीय) इत्यादि ।

कमिद्), अम्हेच्च (अस्माकमिद्),

॥ त्वस्य वा डिमात्तणौ ॥ ५ ।

त्व प्रत्ययस्य डिमा, त्तण इत्यादेशौ वा भवत ।

Dimá and *ttana* are optionaly substituted for the affix *twa*, as पीणिमा, पीणत्तण (पीनत्व), &c पीनता इत्यस्य प्राकृते 'पीणआ' इति रूपं भवति 'पीणदा' इतितु भाषान्तरे तेनेह तलो दा न क्रियते। The prakrita form of the word पीनता is पीणआ, while in other dialects it takes the form of 'पीणदा' for in the common prakrita दा is never substituted for the affix तल (ता)।

वररुचिना सर्व्वास्वेव भाषासु तल् प्रत्ययस्य दा विहित but according to *vararuchi* दा is substituted for तल in all dialects (see Pr ch 4 su 22)

॥ अनकोठात्तैलस्य डेल्ल ॥ ६ ।

अङ्कोठवर्ज्जिताच्छब्दात् परस्य तैल-प्रत्ययस्य डेल्ल इत्यादेशो भवति ।

In all words except Anko'tha (अङ्कोठ) the affix तैल *taila* takes the form of डेल्ल (della) as इङ्गुदीएल्ल (इङ्गुदीतैल), अनकोठादितिकि ? why did we except the word Ankótha ? compare अङ्कोल्लतेल्ल।

॥ यत्तदेतदोऽतावदादेरित्तिअ एतल्लुक् ॥ ७ ।

एभ्य परस्य अावदादे परिमाणार्थस्य इत्तिअ इत्यादेशो भवति, एतदोलुक् ।

Ittha is substituted for the affixes d'ıvat (डावत्) &c which affixed to the words यद् तद् and एतद् give the sense of measure or quantity, and the word एतद् is elided, as जित्तिश्र (यावत्), तित्तिश्र (तावत्), इत्तिश्र (एतावत्),

॥ इद किमो डेत्तिश्र, डेत्तिल्ल, डेद्दहा ॥ ८ ।

इद कि शब्दाभ्या डावतो, चेत्तिश्र, डेत्तिल्ल डेद्दहा इत्यादेशा भवन्ति ।

Dettia (डेत्तिश्र), dettilla (डेत्तिल्ल), and deddaha (डेद्दह) are substituted for the affix d'ıvat (डावत्) which affixed to the words *dam* (इदम्) and *kim* (किम्) signify quantity or measure as एत्तिश्र, एत्तिल्ल, एद्दह (इयत्), केत्तिश्र, केत्तिल्ल केद्दह (कियत), केषाचिन्मते सूत्रमिद यत्तदेतेष्वपि प्रवर्त्तते according to some authorities this rule applies to the words यत् तत and एतत also एतल्लोपश्च and the word एतद is elided as जेत्तिश्र, जेत्तिल्ल जेद्दह (यावत) &c

॥ कृत्वसो हुत्त ॥ ९ ।

कृत्वस् प्रत्ययस्थाने हुत्तमित्यादेशो भवति ।

Hutta is substituted for the affix *Kritvas* as बहुहुत्त (बहुकृत्व)।

॥ श्रालु, इल्ला, उल्ला, श्राल वन्त इन्ता, मतुप ॥ १० ।

श्रालु, इल्ल, उल्ल, श्राल, वन्त, इन्त, इत्यत श्रादेशा मतुप स्थाने भवन्ति । १

१ । कथाचिन्मते मणेरावपि according to some *manta* and *ra* are also substituted for the same as सिरिमन्तो (श्रीमान्); पुण्णमन्तो (पुण्यमान्), घणिरो (धनवान इत्यादि) ।

Alu, illa, ulla, âla, vanta, and *mta* are substituted for *matup,* the affix signifying possession, as ईसालू (ईर्ष्यावान्) णिद्दालू (निद्रावान्); विआरिल्लो (विकारवान्); धणवंतो (धनवान्); इत्यादि।

यथादर्शनमेते प्रयोक्तव्या न सर्वे सर्वत्र।

These various substitutes for matup must not be used indiscriminately, but with a due regard to the *forms observed in classical authors.*

इल्लोल्ला अपरे प्रायः शैषिकेषु प्रयुंजते others use the substitutes *illa* and *ulla* in the sense of the affixes technically called *saishika* (see pan. iv. 2, 92 or siddhanta-kaumudi taddhita seshaprakaranam) as पुरिल्लं (पौरस्त्यं पुरो भवं); अप्पुल्लं (आत्मीयं);

॥ वतेर्व्वः ॥ ११ ।

वतेः स्थाने व्व इत्यादेशो भवति।

bb is substitutes for the affix vati, as महुव्व (मधुवत्)।

स्वार्थे प्रत्ययाः (१)।

or

The affixes which do not affect the sense of the words

संस्कृतशब्दाः	प्रत्ययाः	प्राकृतरूपाणि ;
नव	क	नवको ;
एक	क	एक्को एक्कओ

संस्कृतशब्दा	प्रत्यया	प्राकृतरूपाणि ,
उपरि (सव्यान)	ल	अवरिल्लो
भ्रू	मया डमया	भुमया, भमया
शनैस्	डिअम	सणिअम्
मनाक्	डिअम् डअम्	मणिअम्, मणअम्
मिश्र	डालिअ	मिसालिअम्
दीर्घ	र	दीहर
विद्युत्	ल	विज्जुला
पत्र	ल	पत्तल
पीत	■	पीवल, पीअल
अध	ल	अधलो
यम	ल	जमल

स्वार्थिक प्रत्ययस्तु सर्व्वेभ्यएव शब्देभ्यो भवन्ति । Every word can take the affix *k* after it without being affected in its sense (१)

सर्व्वेष्वेव प्राकृत व्याकरणेष्वेकैकस्यापि पदविशेषस्योत्पत्ति साधक कार्य्य विशेष सिद्ध्यर्थम् सूत्रविशेषो विद्यते तादृश सूत्राणाञ्च सत्याधिक-

१। मागधी स्वार्थे विधिसे के परे दीर्घो वा स्यात्। In the magadhi dialect when the affix *svartha k* joins to a word the final short vowel of it becomes optionally long as पवराके पवरके (पवर)।

तथा केवलं ग्रन्थ-गौरवं जातम्। वयन्तु तद्दोष परिहारार्थमकारादिक्रमेण तत्तत्पदानां संस्कृत-स्वरूपं प्रदर्श्य तदीयं प्राकृत रूपं दर्शयामो येन सौलभ्यादिष्टसिद्धिर्भवेत्।

The Prakrita grammarians have enlarged the bulk of their work by framing *sútras* which explain particular words only We do not find necessity of retaining these special *sútras* when a list of such sanskrit words together with their prakrita forms can as well serve the purpose

An alphabetical list of these sanskrit words with their special prakrita forms is appended below

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
अकाण्डं	अत्थक्कं	अन्तश्चारी	अंतेआरी
अग्निः	अग्गी, अगणी	अन्योऽन्यं	अण्णण्णं, अन्नुन्नं
अङ्कोठः	अंकोल्लो	अपस्मारः	अम्हारो
अङ्गारः	इंगलो, (१) अंगालो	अभिमन्युः	अहिवण्णू, अहिमण्णू, अहिमञ्जू, अहिमन्नू
अचलपुरं	अलचपुरं		
अतसी	अअसी		
अतिमुक्तकं	अणिमुत्तअं, अणिउंत्तअं, अइउंत्तअं	अयस्कारः	एक्कारो
		अयि	ऐ
अधः	हेट्ठं	अरण्यं	रण्णं, अरण्णं
अन्तःपुरं	अंतेपुरं, (२) अंतेउरं	अर्द्रः	अद्दं, अद्दं

१। शौरसेन्यां अंगार शब्दस्य अंगारो इति रूपं भवति।

२। शौरसेन्यां "अन्तःपुर" स्य अंतेउरं इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
	एसिं	ऋतुः	रिऊ, उऊ, उदू
इदानीम्	एत्ताहे	ऋद्धिः	रिड्ढी, रिद्धी, इड्ढी
	इआणी (१)	ऋणं	रिण, अण
ईदृश.	एरिसो (२)	ऋषभ.	रिसहो, उसहो
ईषत्	ईसी	ऋषि.	रिसी, इसी
ईषत्पक्का	कूरपिक्का (३)	एकादश	एआरह
उच्चैस्	उच्चअं		एक्कसि,
उत्कारः	उक्केरो, उक्कारो		एक्कसिअं,
उत्सवः	उच्छवो, ऊसवो	एकदा	एक्कइआ,
उत्साहः	उत्थारो, उच्छाहो		एगआ
उत्सुकः	ऊसुओ	एतावत्	इत्तिअ
उदुम्बरो	उम्बरो, उउम्बरो	ऐरावतः	एरावणो
उदूखलं	ओखलं (४)	औषधं	ओसढं, असहं
उलूखल	उलूखलं	ककुद	ककुहं, ककुधं
उद्व्यूढं	उव्वीढ, उव्वूढं	ककुभ्	ककुहा
उपरि	उवरि (५) अवरि	कण्डूयनं	कण्डुअण
उभयं	अवह, उवह, उभय	कतमः	कइमे
ऊर्द्धं	उब्भं, उद्धं	कतिपयं	कइवाहं, कइअव
ऋक्ष	रिच्छो, रिक्खो	कदन	कडण, कअण
ऋजु	रिज्जू, उज्जू	कदम्ब.	कलम्बो, कअम्बो

१। शौरसेन्यां इदानीमो "दाणिं" इति रूपं भवति।
२। शौरसेन्यां ईदृशस्य "इदिसं" इति रूपं भवति।
३। समासस्थितस्येषत्-शब्दस्य "कूर" आदेशो भवति; अन्यत्र ईषत्पक्व।
४। शौरसेन्यां उदूखलस्य "उऊ खलं" इति रूपं। ५। शौरसेन्यां "उवरि"।

संस्कृत	प्राकृत	संस्कृत	प्राकृत
कदर्थित	कवट्ठिअ	किरात	चिलाओ (पुलिन्दे), किराओ (कामरूपे) (४)
कदल	केल, कअल	किरि	किडी
कदली	केली, कअली, करली (अद्रुमे)	क्रिया	किरिआ
कन्दरिका	कण्डलिआ	किसलय	किसल, किसलअ
कन्दुक	गेंदुअ	क्लिन्न	किलिन्न
कबन्ध	कमधो, (१) कअधो	कीदृश	केरिओ (५)
करवीर	कणवीरो	कीलक	खीलओ
करेणू	कणेरू (२)	कुतूहल	कोउहल्ल, काउहल्ल, कोहल्ल, कुउहल्ल
कर्णिकार	कण्णेरो, कण्णिआरो		
कर्पर	खप्पर		
कार्मुक	काउओ		
कार्षापण	काहावणो, कहावणो	कुब्ज	खुज्जो, कुब्ज (पुष्प)
कालायस	कालाय, कालाअस (३)	कुष्माण्डी	कोहण्डी (६), कोहली, कोहडी
काश्मीर	कम्हारो		
कासित	खासिअ	कूर्पर	कोप्पर
किंशुक	कसुअ केसुअ, किसुअ किंसुअ	कृत्ति	किची
		कृश	किस कस

१। शौरसेन्यां कबन्ध शब्दस्य रूप परिवर्तन भवति।
२। शौरसेन्यां करेणू शब्दस्य न रूप परिवर्तन भवति।
३। ४। शौरसेन्यां कालायस किरात शब्दयोर्न विशेष नियमानुवृत्ति भवति।
५। शौरसेन्यां कीदृश शब्दस्य कीदिस इति रूप भवति।
६। शौरसेयां कुष्माण्डी शब्दस्य कुहण्डी इतिरूप भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
कृष्णः	कसिणो, कसणो (वर्णे), कह्णो (विष्णौ)	गद्गदं	गग्गरं
		गर्त्तः	गड्डो
		गर्द्दभः	गड्डहो, गद्दहो
कृत्स्नं	कसिणं	गर्भितं	गब्भिणं
कृप्तं	किलिम्नं	गवयः	गउओ
केसरं	किसरं, केसरं	गाम्भीर्यं	गभिरोअ
कैटभः	केढवो	गायनः	घायणो
कौक्षेयकं	कुच्छे अअं, कौच्छे अअं	ग्राह्यं	गेज्झं
		गुडुची	गलोई
क्षणः	छणो (उत्सवे), खणो (समये)	गृहं	घर
		गृहपतिः	गहवई
क्षमा	छमा (पृथिव्यां), खमा (क्षान्तौ)	गोदावरी	गोला, गोआवरी
		गौः (पुं)	गोणो, गओ; गावो, गाओ
क्षिप्तं	छूढ, खित्तं	गौः (स्त्री)	गावी, गावीओ
क्षुत्	छीअं, छीअं	गौरवं	गारवं, गउरवं (१)
क्षुधा	छुहा	चतुर्गुणः	चोग्गुणो, चउग्गुणो
क्षुप्तं	छिक्कं, छुत्तं	चतुर्थः	चोट्ठो, चउट्ठो
खेटकः	खेडओ	चतुर्थी	चोट्ठी, चउट्ठी
क्ष्मा	छमा, खमा	चतुर्द्दश	चोद्दह, चउद्दह
खचितः	खचिओ, खइओ	चतुर्द्दशी,	चोद्दसी, चउद्दसी
खण्डितं	खुण्डिअं, खण्डिअं	चतुर्द्वारं	चोद्दार, चउद्दार
खल्वाटः	खल्लोडो		

१। शौरसेन्या 'गौरव'' स्य 'गोरव'' "गउरव' इति रूप द्वय;

संस्कृत	प्राकृत	संस्कृत	प्राकृत
चत्वर	चच्चर	ज्या	जीआ
चपेट	चविडो, चविडो	तगर	टगर
चपेटा	चविडा, चवेडा	तप्त	तविअ, तत्त
चन्द्रिका	चंदिमा (१)	ताम्र	तम्ब
चामुण्डा	चाउंडा	ताम्बूल	तम्बोल
चिकुर	चिउरो	तावत्	ता, ताव (२), तित्तिअ
चिह्न	चिन्ध, चिह्न	तित्तिरि	तित्तिरो
चैत्य	चइत्त	तिर्यक्	तिरिच्छी, तिरिआ (आर्षे)
चौर्य	चोरिअ	तीक्ष्ण	तिक्ख, तिण्ह
छाग	छालो	तीर्थ	तेह, तूहं तित्थ
छागी	छाली	तुच्छ	चुच्छ, छुच्छ
छाया	छाहा (अनातपे), छाआ, छाआ (कान्तौ)	तूण	तोण, तूण
छद्म	छउम, छम्म	तूणीर	तोणीर
छर्दिक	छड्डिओ	तूर्य	तूर
जटिल	झडिलो, जडिलो	तुवर	तुवरो
जन्म	जम्मण, जम्मो	त्रसर	टसरो
जिह्वा	जीहा, जिब्भा	त्रयोदश	तेरह
जीर्ण	जुण्ण, जिण्ण	त्रयोविंशति	तेवीस
जीव	जीओ, जूओ	त्रयस्त्रिंशत्	तेत्तीस
जीवित	जीअ, जीविअ		

१। शौरसेन्यां चन्द्रिकाया चन्दिआ इति तथा चिह्न" शब्दस्य चिन्ध इति रूपं भवति

२। तावच्छब्दस्य शौरसेन्यां दाव इति रूपं भवति। अपभ्रंशे तु तावदर्थे ताम ताउं ताहिं तामहिं, इति रूपाणि भवन्ति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
त्रिंशत्	तीसा	दुकूलं	दुअल्लं, दुऊलं, दुगुल्लं (आर्षे)
त्रिचत्वारिंशत्	तेअलीसा		
त्रिपञ्चाशत्	तेवण्णा	दुर्गादेवी	दुग्गावी, दुग्गाएवी
दंष्ट्रा	दाढा	दुर्भग.	दुहवो, दुहओ
दग्धं	डड्ढं, दड्ढं	दुष्कृतं	दुक्कडं, (आर्षे)
दण्डः	डंडो, दंडो	दुहिता	धूआ, दुहिआ
दत्तं	दिण्णं	दृप्त.	दरिओ
दनुजवध.	दणुवओ, दणुओ	देवरः	दिअरो, देअरो
दम्भ.	डंभो, दंभो	देवकुलं	देउलं, देवउलं
दरः	डरो (भये), दरो (अल्पे)	दैवं	दैवं, दइव्वं (२)
दश	दस, दह	दोहदः	डोहलो, दोहलो
दशनं	डसनं, दसणं	दोल.	डोलो, दोलो
दशमुख.	दहमुहो, दसमुहो (१)	द्वादश	बारह
दष्टः	डट्ठो, दक्को, दट्ठो	द्वारं	देरं, दुआरं, दारं, दुवारं, बारं
दक्षिणः	दाहिणो, दक्खिणो		
दाहः	डाहो, दाहो, दाघो		
दिवसः	दिवहो, दिवसो	धनुष्	धणुहो, धणू
दीर्घः	दिग्घो दीहो	धात्री	धाई, धारी
दुःखं	दुहं, दुक्खं	धिक्	धिद्

१। शौरसेन्यां संज्ञायां दशशब्दीय "श"कारस्य हकारो न भवति। यथा दसमुहो (रावण)।

२। शौरसेन्यां "दैव" शब्दस्य केवलं "दइव" इति रूपं भवति।

संस्कृत	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृत
धिगस्तु	धिरस्तु	निशीथः	णिसीढो, णिसीहो
धूर्यः	धोरिओ	निश्चलः	णिच्चलो
धृतिः	दिही, धिई	निषण्णः	णुमण्णो, णिसण्णो
धृष्ट.	धिट्ठो, धट्ठो	निषधः	णिसढो
धृष्टद्युम्नः	धट्ठज्जुणो (१)	नीचैस्	णीचअं
धैर्यं	धीरं, धिज्जं	नीडं	णेड्ड, णेड्डं, णीड
ध्वज.	झओ, धओ	नीप.	णीमो णीवो
ध्वनि.	धुणी	नीविः	णीमी, णीवी
नप्ता	णत्तिओ, णत्तुओ	नूपुरं	णेउरं, णिउर णुउर
नमस्कारः	णमोक्कारो	नैयायिकः	णिआइओ
नवफलिका	णोहलिआ	नौः	णावा
नवमालिका	णोमालिआ	पक्वं	पिक्कं, पक्कं
नारकिकः	णेरइओ	पक्ष्म	पम्ह
नापितः	ण्हाविओ, णाविओ	पञ्चदश	पण्णरह
निकषः	णिहसो	पञ्चपञ्चाशत्	पंचावण्णा, पणपण्णा
निम्बः	लिम्बो, णिम्बो	पञ्चाशत्	पण्णासा
निर्झरः	उज्झरो, णिज्झरो	पताका	पडाआ
निलयः	णिहेलण	पत्तनं	पट्टणं
निवृत्त	णिवुत्तं, णिउत्त, णिअत्तं	पदातिः	पाइक्को, पाआई
		पद्मं	पोम्मं, पउम, पम्मं
		पनसः	फणसो

१। शौरसेन्यां "धृष्टद्युम्न" शब्दस्य "धट्ठज्जुणो" इति रूपं।

संस्कृतं	प्राकृत	संस्कृत	प्राकृत
पन्था	पहो	पाषाणः	पाहाणो, (२) पासाणो
परस्पर	परोप्पर (१)	पिठरः	पिहडो, पिढरो
परकीयं	पारक्कं, पारिक्कं,	पितृष्वसा	पिउसिआ, पिउच्छा
	पारकेरं, पाराकेरं	पिशाचः	पिसल्लो, पिसाओ
परिखा	फलिहा	पीठ	पेढं, पीढ
परिघः	फलिहो	पीत	पीअं
परुष.	फरुसो	पीतल	पीवलं, पीअलं
पर्दः	वड्डो	पीयूषं	पेऊस
पर्यन्त.	पेरन्तो, पज्जन्तो	पुन्नागः	पुन्नामो
पर्यस्त	पल्लट्टं, पल्लत्थं	पुरुषः	पुरिसो (३)
पर्याणं	पल्लाणं, पज्जायण	पूगफल	पोप्फलं
पलितं	पलिअं, पलिल	पूगफली	पोप्फली
पल्यङ्क.	पल्लङ्को, पलिअङ्को	पूतरः	पोरो
पादपतनं	पाअवडणं, पावडणं	पूरण	पोण
पादपीठं	पावीढं, पाअवीढ	पूर्वं	पुरिमं, पुव्व (३)
पान्थ.	पहिओ	पृथक्	पिध, पिह,
पापर्द्धिः	पारद्धी		पुध, पुह
पारावतः	पारओ, पारावओ	पृथिवी	पुहई, पुढवी
पारिभद्रः	फालिहद्दो		पुहवी,

१। अपभ्रंशे "अवरोप्पर" इति रूपं भवति।

२। शौरसेन्यां 'पाषाण' शब्दस्य 'पाहाण' इति रूपं भवति।

३। शौरसेन्यां "पुरुष" स्य 'पुरुसो' तथा पूर्वस्य "पुरव" इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
पैण्डपातिः	पिण्डपाई	प्रावारकः	पावारओ, पारओ
पौरुषं	पउरिसं	प्लक्षः	पलक्खो
प्रकोष्ठो	पवट्ठो, पओट्ठो (१)	बलीवर्दः	बइल्लो
प्रतिज्ञा	पइण्णा	ब्रह्मचर्य्यं	बम्हचेरं
प्रतिश्रुत्	पडंसुआ		बम्भचेरं
प्रतिष्ठानं	पइट्ठाणं		बह्मचरिअ
प्रतीपं	पईवं	भगिनी	बहिणी, भइणी
प्रत्युपः	पच्चुप्पो, पच्चुमो	भरत	भरहो
प्रथमं	पुढुमं, पढुमं पढमं	भव्यं	भविअं
प्रभूतं	बहुअं	भवान्	भवन्तो
प्रवासी	पावासु	भस्म	भस्सं, भप्प
प्रवृत्तं	पअट्ट , पउत्त	भागिनी	भामिणी
प्रशिथिलं	पसिढिलं, पसिढिल	भाजनं	भाअणं, भाणं (३)
प्राकारः	पारो, पाआरो	भार्य्या	भारिआ
प्राभृतं	पाहुडं	भिन्दिपाल.	भिण्डिवालो (४)
प्रायः	पाओ (२)	भीष्मः	भिप्फो (५)
प्रावरणं	पांगुरणं,	भेर.	भेडो
	पाउरणं,	भैक्षाजीवः	भिक्खाजीओ
	पावरणं	भ्रमरः	भमरो, भसलो

१। शौरसेन्यां "प्रकोष्ठ" शब्दस्य "पओट्ठो" इति रूपं भवति।

२। अपभ्रंशे "प्राय" शब्दस्य "प्रायो" "प्राइ" "प्राइम्व," "प्राविम्व" इत्यादि रूपाणि भवन्ति।

३। ४। ५। शौरसेन्यां "भाजन" स्य केवलं 'भाअण' मिति, भिन्दिपालस्य 'भिन्दिवालो' भिण्डिवालो इति रूप द्वयं तथा 'भीष्म' स्य भिप्फो इति रूप भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
भ्रुकुटिः	भिउडी	मार्ज्जारः	मज्जरो, वज्जरो, मज्जारो
भ्रुलता,	भूलआ	मिरा	मेरा
मघवान्	मघोणो	मुक्तं	मुक्कं, मुत्तं
मदकलः	मअगलो	मुषलं	मूसलं, मुसलं
मध्यमः	मज्झिमो	मूर्ख.	मुरुक्खो, मुक्खो
मध्याह्नः	मज्झण्हो, मज्झट्टो	मूर्द्धा	मुरुढा, मद्धा
मधूकं	मडअं, महुअं	मूल्यं	मोल्लं
मनोहरं	मणोहरं, मणहरं	मूषिकः	मुसओ
मन्मथः	वम्महो	मृगाङ्कः	मिअंको, मअंको
मन्युः	मणू, मण्णू	मृतक	मडअं
मयूखः	मोहो, मऊहो	मृत्तिका	मट्टिआ
मयूरः	मोरो, मऊरो, मयुरो	मृत्युः	मिचू, मचू
मरकतं	मरगअं	मृदङ्गः	मिअंगो, मुअंगो
मर्द्दितं	मड्डिअं	मृदुकं	माउअं, मउअं, माउक्कं
मलिनं	मइलं, मलिणं	मृदुत्वं	माउत्तण मउत्तण, माउक्कं
मसृणं	मसिणं, मसणं	मृषा	मुसा, मूसा, मोसा,
महान्	महन्तो (१)	मृषावाक्	मुसावाआ
महाराष्ट्रं	मरहट्टं	मेथि	मेढी
माकन्दः	मअन्दो		
मातृष्वसा	माउसिआ, माउच्छा		
माधुर्य्यं	महुरिअं		

१। शौरसेन्यां "महान्" इत्यस्य "महन्तो" इतिरूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं
यथा	जहा (१)
यमुना	जउंणा
यष्टि.	लट्ठी (२)
यावत्	जित्तिअं, (३) जा, जाव
युधिष्ठिरः	जहुट्ठिलो, अहिट्ठिलो (४)
रक्तं	रग्गं, रत्तं
रत्नं	रअणं
राजकीयं	राइक्कं, राअकेरं, रायक्कं
राजकुलं	राउलं, राअउलं
रात्रिः	राई, रत्ती
रुग्ण.	लुक्को, लुग्गो
रुदितं	रुण्णं
लघुकं	हलुअं, लहुअं
लज्जावति	लज्जालुइणी
ललाटं	णडालं, णिडालं, णलाडं
लवणं	लोणं, लअणं
लाहलः	णाहलो, लाहलो (५)
लाङ्गलः	णंगलो, (६) लंगलो
लाङ्गूलः	णङ्गूलो, लांगूलो (७)
वज्रं	वइरं, वज्जं
वण्डं	बुंडं, वण्डं
वदरं	वोरं (८)
वदरी	वोरी
वनस्पति	वणस्सई, वनप्फई
वनिता	विलया, वणिदा
वर्य्यं	वरिअं
वल्ली	वेल्ली, वल्ली
वसतिः	वसही
वहिस्	वाहिं, वाहिर
वातूलः	वाउलो

१। यथा शब्दस्य शौरसेन्यां "जधा" तथा अपभ्रंशे जेम, जिह, जिम इति रूपाणि।

२। "यष्टि" शब्दस्य शौरसेन्यां "जट्ठी" इतिरूपं।

३। "यावत्" शब्दस्यापभ्रंशे जेवड्डु जेत्तुलो, जाम, जाहि इति रूपाणि।

४। "युधिष्ठिरस्य शौरसेन्यां "जधिट्ठिरो" इतिरूपं।

५। ६। ७। शौरसेन्यां "लाहल" स्य "लेहलो" "लाहल" स्य "लागल" तथा "लाङ्गूल" स्य 'लंगूल' इति रूपं भवति।

८। शौरसेन्यां "वदर" स्य "वोर" इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
वाराणसी	वाणारसी	वृद्धिः	वुड्ढी
वाष्पः	वाहो (अश्रुणि)	वृन्तं	वेण्टं, वोण्टं, विण्टं
	वाप्पो (धूमे)	वृन्दारकः	वुंदारओ
विंशतिः	वीसा	वृश्चिकः	विञ्छुओ,
विचकिलं	वेइल्लं, विअइल्लं		विच्छुओ,
विच्छर्दिः	विच्छड्डी		विंचुओ,
वितर्दिः	विअड्डी		विंछिओ
विदग्धः	विअड्ढो	वृषभः	उसहो, वसहो
विभीतकः	बहेडओ	वृष्टं	विट्ठं, वुट्ठं
विश्रम्भः	वीसंभो	वृष्टिः	विट्ठी, वुट्ठी
विष्वक्	वीसुं	वृहत्तरं	वहअर
विश्वस्तः	वीसत्थो	बृहस्पतिः	विहप्फई (२)
विषमः	विसढो, विसमो		वुहप्फई,
विसंष्ठुल	विसंठुल		बहप्फई, बहस्सई
विहीनः	विहूणो, विहीणो		भयप्फई, भयस्सई
विह्वल.	भिब्भलो, विब्भलो, विहलो		विहस्सई, वुहस्सई
वीर्यं	वीरिअं	वेणु.	वेलू
वृक्ष	रुक्खो, वच्छो (१)	वेतसः	वेडिसो (३)
वृत्तं	वट्टं	वेदना	विअणा, वेअणा
वृद्धः	वुड्ढो	वैडूर्यं	वेरुलिअं

१। शौरसेन्यां 'वृक्ष' स्य रूप 'वक्ख' इत्येव।

२। ३। शौरसेन्यां 'बृहस्पते विहप्पइ' इत्येकं रूपं भवति। 'वेतस' स्य 'वेडस' इति।

संस्कृत	प्राकृतं	संस्कृत	प्राकृतं
व्याकरणं	वारणं, वाअरणं	शृङ्खलं	संकलं
व्यापृत.	वावडो	शौदीर्यं	सोडिअं
व्युत्सर्गः	विउसग्गो	शौर्यं	सोरिअं
व्युत्सर्जनं	वोसिरणं	श्वा	सा, साणो
शकटं	सअड	श्मशान	मसाणं, सीआणं, सुआणं
शक्तः	सक्को, सत्तो	श्मश्रु	मस्सू
शनैश्चरः	सणिच्छरो	श्यामाक	सामओ
शमी	छमी	श्लाघा	सलाहा
शबर.	सबरो	श्लेष्म	सेलिफो, सेलिम्हो
शाव.	छावो (१)	षण्मुख	छम्मुहो
श्रावक.	सुवओ	षष्ठः	छट्ठो
शार्ङ्ग	सारग	षष्ठी	छट्ठी
शिथिलं	सिढिलं, सढिलं	सटा	सढा
शिरोवेदना	सिरोवेअणा, सिरविअणा	सप्तति	सत्तरी
शीकरः	सीभरो, सीहरो, सीअरो (२)	सप्तदश	सत्तरह
शुक्तिः	सिप्पी	सप्तपर्णः	छत्तिवण्णो, छत्तवण्णो
शुल्क	सुङ्गं, सुक्कं	समर्थः	अलं, समत्थो
शृङ्ग	सिंग, संगं	समर्द्दः	समड्डो
		समस्तं	समत्तं

१। २। शौरसेन्या "शाव" शब्द शावो इति तथा "शीकर" शब्द "सीकर इति रूप भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
सरोरुहं	सररुहं, सरोरुहं	सूर्य्यः	सूरिओ
सर्व्वाङ्गीणः	सव्वंगिओ	सोच्छ्रासः	सूआसो
साक्षी	सक्खिणो	सैन्धवं	सिंधवं
सातवाहनः	सालवाहनो	सैन्यं	सिन्नं सेन्न
साध्वसं	सज्झसं	स्कन्दः	खन्दो, कंदो
सामर्थ्यं	सामच्छं, समत्थं	स्तब्धः	ठड्ढो
सास्ना	सुण्हा	स्तम्बः	तंबो
सिंहः	सीहो	स्तम्भः	खंभो (स्थुणायां) ; थंभो, ठंभो (निश्चले)
सिंहदत्तः	सिंहदत्तो	स्तवः	थवो, तवो
सिंहराजः	सिंहराओ	स्तेनः	थेणो थूणो
सिरा	छिरा	स्तोकं	खोक्कं, थोवं, थेवं, थोअं
सुकुमारः	सोमालो, सुउमालो, सुकुमालो	स्त्यानं	ठीणं, थीणं, थिण्णं
सुकृतं	सकडं (आर्षे)	स्त्री	इत्थी, थी (१)
सुधा	छुहा	स्थविरः	थेरो
सुभगः	सुहओ, सुहओ सुहवो	स्थानं	ठीणं थीणं
सूक्ष्मं	सुण्हं, सण्हं, सुहमं (आर्षे)	स्थाणुः	खाणू (हरस्कन्दे) ; थाणू (शिवे)
		स्थूणा	थोणा, थूणा
		स्थूलं	थोरं, थूलं

१। शौरसेन्यां केवलं "इत्थी" इति रूप।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
स्थैर्य्यं	थोरिअं	हरीतकी	हडई, हरडई
स्निग्धं	सणिद्धं, सिणिद्धं, णिद्धं	हरितालः	हलिआरो, हरिआलो
स्नुषा	सुण्हा, सुसा,	हरिद्रा	हलद्दी, हलिद्दी, हलद्दा, हलद्दा
स्नेहः	सणेहो, णेहो	हरिश्चन्द्रः	हरिअंदो
स्पृहा	छिहा	हीनः	हूणो, हीणो
स्फटिकं	फलिहं	हृदयं	हिअं, हिअअं (२)
स्फिटिकः	खिडिओ, फिडिओ	ह्रदः	ह्रदो, हदो ; हरओ (आर्षे)
स्फोटकः	खोडओ, फोडओ (१)		
स्यात् (क्रिया)	सिआ		
स्वप्नः	सिविणो, सिमिणो		
हनूमान्	हणुमन्तो		
हरः	हीरो, हरो		

शौरसेन्यां विशेष-नियमानुसृता शब्दाः ।

The following is a list of the words the forms of which have some peculiarities in the saurasenī dialect.

सं	शौ	सं	शौ
अतिधीघ्रं	अदिसीग्घं	अन्यथा	अण्णधा (३)
अतुलितं	अतुलिदं, अतुलितं	अन्यादृशः	अण्णादिसो (४)

(१) शौरसेन्यां स्फोटकस्य फोडओ इति रूपं भवति ।
(२) पैशाच्यां हृदयस्य हितपं इति रूपं भवति । शौरसेन्यां हिययमिति ।
(३) चपभ्रंशे अन्यथा शब्दस्य अनु अन्नह इति रूपद्वयं भवति ।
(४) अपभ्रंशे अन्यादृशस्य अन्नाइसो अवराइसो इति रूपद्वयं ।

सं	शौ
अपूर्वं	अवरुवं, अउव्वं
अर्जुका	अज्जुआ
अवस्था	अविथ्या
अस्मदीयं	अम्हकेरक
आश्चर्यं	अच्चरीअं
इव	विअ
इह	इध
उत्थितं	उत्थिदं
एतावत्	एत्तिअं
एव	य्येव, य्येव
कौरव	कोरवो
क्षण.	खणः
क्षारं	खारं
कथं	कधं
खलु	क्खु
गणिका	गणिआ
ग्रथितं	गहिदं, ग्रथितं
चूतलतिका	चूदलदिआ
तथा	तधा
तावत्	तेत्तिअं, दाव
त्वदीयं	तवकेरकं
दुहितृका	दुहिदिआ
निश्चिन्तः	णिच्चिंदो
पितृकः	पितुको
प्रगुणं	उज्जवं
भरतः	भरधो
भर्त्ता	भट्टा
भर्तृदारिका	भट्टिदारिआ
मदनिका	मदणिआ
मदीयं	ममकेरक
मातृकः	मातुको
मूर्ख	मुरुखो
यथा	जधा (१)
यावत्	जित्तिअ
वदन	वदण
वृक्ष	रुक्खो
सदृश	सरिक्खं
सह	सहयत्थि, सहसा
सौदामिनी	सोदामिणी

(१) चरण में यथा शब्दस्य जेध, जिध, जिम, इति रूपाणि भवति ।

प्राच्यायां वक्ष्यमाणकारिकैव विशेषविधायिनी ।

The following káriká points out the peculiarities of the Práchya dialect

हीही भो परितोषे स्यात् हीमाने हीच विस्मये, यूजेन्द्र, क्लीव जिमा शब्दा एवार्थे सम्मता सतां । अरे वत्तु मरत्ने द्वौ सम्बुद्धाचेपयोरपे। दूण, दूम, दूद चोपि दृश्यन्ते इदमर्थके वीदा विहित विशेषौ प्रकृते वहिद् तथा,

अवि, भाविद्राविर्व्वेद् प्रायोप्राप्योपमा वज्र ।

अवन्त्यां विशेषनियमानुगा शब्दा ।

The following are the words which have special forms in the Abantí dialect

सदृच   सरिच्छ

अवन्त्यां दृश्यते ते मे द्वयो प्रायस्तच मच, ते—तच, मे—मच ;

मागध्यां विशेषनियमानुगता ।

For the following words, special rules are laid down in the Mágadhí

आर्द्र	ओल्ल	मृत	मडे, मदे
कोष्ण	कोश्चिण	वत्स	वश्शे
हृत	कडे, कदे	वयस्य	वयश्शो
ग्रीष्म	गिम्हो	वसति	वसधी
गत	गडे, गदे	बुभुक्षा	बुभुक्का
तस्मात्	ता (१)	शृगाल	शिआला, शेआले

(१) कोटस्म्यादपि तकारविनाश ता इति भवति।

ही–विस्मयेच, तापेच, कुत्सार्थेच विदुर्बुधाः ; हेहे, श्रवे, हे शब्दाश्च सम्बुध्याक्षेपयोर्मताः । मात्रार्थे मात्रिकं स्यात ; किञ्चास्य पिशातके ; गणनयां मता गणा ; पुरुषो पुरिसस्तया ; हीमाणहे विस्मये स्यात् ; लुक् च छन्दोवशादिह , वटोर्वडुश्च मिच्छन्ति ; दइकं हृदये तथा ; श्रहश्च दृश्यतेऽत्रापि श्रहमर्थे हगे, हके ; युष्मदर्थे परश्च तुय्यं तुम्हे च सम्मतं ;

पैशाच्यां विशेष नियमानुगताः शब्दाः ।

Words for which special rules are laid down in the Pais'áchí dialect:

सं	पै	सं	पै
इव	पिव	त्वहं	किंह, दरह
उष्णं	उसणं, उष्णं	पद्म	पदुमं
कार्यं	कच्चं	पृथिवी	पुथुवी
		प्रथमं	पुथुमं

पैशाच्यां टुस्थाने तुर्भवति ; in the pais'áchí, तु is substituted for टु as कुतुम्बे ।

अपभ्रंशे विशेषनियमानुगता. शब्दाः

The following are the words under special rules in the *Apabhransa.*

सं	अप	सं	अप
अकुनं	ढक्करि	दिवा	दिवे
अन्यथा	अनु, अन्नह ;	ध्रुवं	ध्रुवु

सं	अप	सं	अप
अन्यादृशः	अन्नादिसो, अवरादृसो	नव	नवख:
		नहि	नांहि
अपस्कन्दः	दडवडो	परं	पर
आपत्	आवइ	पुनः	पुण
ईदृक्	एह	पृथक् पृथक्	जुअं, जअ
ईदृशः	अइसो	प्रायः	प्राइ, प्राइो, प्राइम्व, पग्गिम्व
उक्तं	वुत्तं		
कथं	केम, किह, किध	मा	मं
किल	किर	मनाक्	मणाअो
कीदृक्	केह	यत्र	जेत्यु, यत्तु
कीदृशः	कइसो	यथा	जेम, जिह, जिध
कुतः	कउ, कहं	यादृक्	जेह
कुत्र	केत्यु	यादृशः	जइसो
शकटः	घंघलो	वर्त्म	विचं
कौतुकं	कोड्डु	विना	विणु
क्रीडा	खेड्डु	विपत्	विवइ
ततः	तो	विषण्णं	वुन्नं
तत्र	तेत्यु, तत्तु	शीघ्रं	वहिल्लं
तथा	तिम, तिह, तिध	संपत्	संवइ
तदा	तो	समं	समा
तादृक्	तेह	सह	सहुं
तादृशः	तइसो		

पाञ्चाल्या विशेष नियम ।

॥ रलोर्व्यत्ययः ॥

The only special rule in the *pánchali* is that r and l are optionally interchangeable

---

टक्क भाषाया विशेष नियम ।

॥ उद्बहुलम् ॥

The only special rule in the Takka dialect is that u is added to the end of nearly every word

---

आभीर्या विशेष नियमाः ।

Following are the special rules in the *Abhíri* dialect

॥ कीचके कस्यादा ॥

In the word *kichaka* the final *k* optionally assumes the form of *á* कीचआ, पक्षे कीचओ ।

॥ क्वचित् डरयोर्लः ॥

In some words *l* is substituted for both d and r

॥ न लोपोऽरण्ये ॥

In the word *aranya* the initial *a* is not elided

॥ समासेऽङ्लोपश्च ॥

The medial vowels of the compound words are elided

अव्यय ॥

Indeclinable words

पाञ्चाल्यां विशेष-नियमः।

॥ रलोर्व्यत्ययः ॥

The only special rule in the *pánchali* is that *r* and *l* are optionally interchangeable.

टक्क भाषायां विशेष नियमः।

॥ उद्बहुलं ॥

The only special rule in the Takka dialect is that *u* is added to the end of nearly every word

---

आभीर्यां विशेष नियमाः।

Following are the special rules in the *A'bhiri* dialect,

॥ कीचके कस्यादा ॥

In the word *kichaka* the final *k* optionally assumes the form of *d* कीचदा, पक्षे कीचको।

॥ क्वचित् डरयोर्लः ॥

In some words *l* is substituted for both d and *r*.

॥ न लोपोऽरण्ये ॥

In the word *aranya* the initial *a* is not elided.

॥ समासेऽङ्लोपश्च ॥

The medial vowels of the compound words are elided.

अव्ययं ॥

Indiclinable words.

मं	वाक्योपन्यासे
आम	अभ्युपगमे
णवि	वैपरीत्ये
हदि	विषादे, विकल्पे, निश्चये, पश्चात्तापे, सत्ये
हद, हदि	सदृशार्थे
मिव, पिव, विव, विअ, व्व, व	इवार्थे
णइ, चेअ, चिअ	अवधारणे च
णेण, तेण	लक्षणे
वले	निर्धारणे, निश्चये च
किर, इर, हिर	किलार्थे
णवर	केवले
णवरि	आनन्तर्ये
अलाहि	निवारणे
अण, णइ	निषेधार्थे
माइ	मा (अ) र्थे
हद्धी	निर्वेदे
वेव्वे	भय, वारण, विषादे, आमन्त्रणे च
मामि, हला, हले	सख्या आमन्त्रणे
दे	सख्या सम्मुखीकरणे
ऊं	दाने, पृच्छायां, निवारणे च
ऊ, खु	निश्चये, वितर्के, सम्भावने, विस्मये च
ऊ	गर्हायां, आक्षेपे, विस्मये सूचनायां च
थू	कुत्सायां
रे, अरे	सम्भाषणे, रतिकलहे च
हरे	सम्भाषणे, रतिकलहे, क्षेपे च
ओ	सूचनायां, पश्चात्तापे
अव्वो	सूचनायां, दुःखे, सम्भाषणे, अपराधे, विस्मये, आनन्दे, आदरे, भये, खेदे, विषादे, पश्चात्तापे च
अइ	सम्भावनायां
वणे	निश्चये, विकल्पे, अनुकम्पायां च
मणे	विमर्शे
अम्मो	आश्चर्ये
अप्पणो	स्वयमर्थे

पाडिक्क / पाडिएक्क	प्रत्येकार्थे	मोरउल्ला	मुधार्थे
उह	पश्यार्थे	दर	अल्पार्थे, ईषदर्थे च
इहरा	इतरार्थे	किणो	प्रश्ने
एक्कसरिअं	झटिति, सम्प्रति	इ, जे, रोरा	पादपूरणे

शौरसेन्यां अव्यय ।

दाणि	इदानीं	हला	सख्याह्वाने
ज्जेव, (य्येव)	एव	हीमाणहे	विस्मये, निर्वेदे च
एवंणेद	एवमिद	अम्महे	हर्षे
किणेद	किमिद	ही ही	विदूषकस्य हर्षोक्तौ
दडाव्य	आगमार्थे	इव, विअ, व्व	इवार्थे
हञ्जे	चेट्याह्वाने		

शेषं प्राकृतवत् ।

एते ह्यव्ययशब्दा मागध्यामपि तत्तदर्थेषु व्यवह्रियन्ते। केवलं "अधुना" शब्दस्य अजरि इति रूपं भवति ।

अपभ्रंशे विशेषाव्ययशब्दाः । जइ यदि

झड इत्यादयः शब्दानुकरणे, घुग्घी इत्यादयः चेष्टानुकरणे ।

न, नउ, नाइ, नवागू, जणि, जणु	इवार्थे	घइ, खाइ	इत्यादि अनर्थकाः
		पच्छइ	पश्चात्
हेल्लि	हे सखि	एम्वइ	एवमेव
एयवारा	एकशः	अवइ	अथवा
केहि, तेहि, रेसि, रेसिं, तणे	तादर्थ्ये	पच्चलिउ	प्रत्युत
		एत्तहे	इत
पुणु	पुन	एम्वाहि	इदानीं
अवसें, अवस	अवश्यं		

अथ चतुर्थोऽध्यायः।

शब्द साधन विधिः।

Declension of Nouns

॥ साधारण नियमा ॥

General rules

(१) ॥ प्राकृते संस्कृतवत् त्रीण्येव पुंस्त्रीक्लीबाख्यानि लिङ्गानि सन्ति। येषां संस्कृतशब्दानां प्राकृते लिङ्गविपर्य्ययो भवति प्रथमाध्याये तद्विवेकः कृतः।

Prákrita like the sanskrita has three genders, masculine, feminine and neuter. We have in the first chapter laid down rules how sanskrita words change their gender in Prákita (१)।

(२) ॥ प्राकृते द्विवचनं नास्ति ॥

As stated in the first chapter, Prakrita has two numbers, singular and plural The latter being also used in the place of sanskrita dual.

(३) प्राकृते पञ्चविभक्त्यादतुर्थ्या अभावः।

Prakrita has all the *sanskrita* cases except the dative which is replaced by the genetive.

---

(१) शौरसेन्यां भागधेयं पुंसि। The word *Bhágadheya* which is held neuter in general Prakita, is used in masculine in the Saurasení

सुप्तिङ् लिङ्ग विभक्तीनां शाकार्य्यां तु विपर्य्ययः। In the *sákári* dialect the change from sanskrit of the affixes denominated *sup* and *tin* and also of the genders and the cases, is most arbitrary.

(४) प्राकृते पञ्चविधा शब्दा दृश्यन्ते—अवर्णान्ता, इवर्णान्ता, उवर्णान्ता, ऋवर्णान्ता, तथा हलन्ता ।

For the purposes of declension, *Prákṛta* nouns may be divided into five classes, (1) those ending in a and á, (2) those in i and í, (3) those in u and ú, (4) thos ending originally in ऋ, (5) those ending originally in con sonant (१) ।

अकारान्त पुंलिङ्ग शब्दरूपाणि ।

General rules for Declension of nouns ending in a (masculine)

(१) अदन्तात् पुंसि प्रथमैकवचनस्य सो स्थाने श्रो स्यात् ।

The affix *su* of the nom sing becomes *o* (२)

(२) जस्, शस्, ङसि, आम्, एषु परतोऽदन्तस्यान्त्यस्य दीर्घो भवति जश्शसोर्लोपश्च । (३)

The final *a* becomes *a* before the affixes जस (nom plu) शस (ac plu) ङसि (the oblative sing) and आम् (the

---

१। वस्तुतस्तु त्रिविधा एव शब्दा ऋकारान्तहलन्तयोरभावात In fact there are only th ee classes for the final r changes generally to u or a the some cases to *ara* or *ára* and the final consonants are either dropped or takes an a after them

२। मागध्यां सौपरस्कारस्य ए कारो भवति सलोपश्च। In the *Mágadhi* d alect the final *a* becomes *e* (ए) before the affix su and the affix *s* itself is dropped as एष मेषे एस एस मेष काम आयत्र स स्यमो परयोरकारस्यो कारो भवति। In the Apabhransa u is subst tuted for the final a of a noun when the affix *su* or *am* is appl ed to it

३। अपभ्रंशे जस्शसोर्लोपो च In the apabhransa *jas* and *sas* are always elided.

genetive plu.), and *jas*, and *sas* (the affixes nom and acc plu) are also elided

(३) अतः परस्यामोऽकारस्य लुग् भवति ।

The *a* of am, the affix of the accusative singular is elided.

(४) अतः परस्य टा इत्येतस्य षष्ठीबहुवचनस्य चामो णो भवति ।

N is substituted for tā and ām, the affixes of the instrumental singular, and genetive plural. (१)

(५) ङि ङसो वर्जयित्वा सुपि परतः अकारस्य एत्वं भवति ।

The final *a* of nouns ending in *a* becomes *e* in all the cases except ङि (loc sing) and ङस (gen. sing)

(६) अतः परस्य भिस स्थाने केवल सानुनासिकः सानुस्वार श्च हि भवति ।

Hi, *hin*, or *him* is substituted for bhis, the affix of the instru plu (२)

(७) अतः परस्य ङसेः त्तो, दो, दु, हि, हिन्तो इत्येत आदेशा भवन्ति । दकारस्य लुक् च ।

१। अपभ्रंशे टा स्थाने णकारानुस्वारौ विहितौ In the apabhransa either n or *anuswara* is substituted for *ṭā*

अपभ्रंशे टा परतोऽकारस्य नित्यमेत्वं भिसि च विकल्पेन । In the apabhransa *e* is invariably substituted for the final a in instr sing and optionally in instru. plu अपभ्रंशे अकारात् परस्यामो 'हं' इत्यादेशो भवति In the *apabhransa 'ham* is substituted *for am the affix of the* gen plu

मागध्यां आमो डाह वा In the magadhi *dahan* is optionally substituted for *ām*

२। प्राकृत प्रकाश कल्पलतिकयो केवलं 'हिम' इत्यादेशो विहित According to Prakritaprakasa and Kalpalatika only 'him' is substituted for *bhis*.

tto, do, du, hi, and *hitto* are severally substituted for *nasi* the affix of the ablative sing (१) The *d* of do and du is also elided

(८) अत परस्य भ्यस स्थाने त्तो, दो, दु, हि हिंतो सुंतो इत्येते आदेशा भवन्ति ।

Bhyas the affix of the ablative plural is replaced by tto, do du, hi hintto or sunto (२)

(९) अत परस्य ङस स्थाने स्स इत्यादेशो भवति ।

Ssa is substituted for *nas* the genetive sing (३)

(१०) अत परस्य ङे एकारो म्मित्यादेशो भवति ।

E and *mmi* are substituted for *ni* the affix of the locative singular (४)

१। प्राकृत प्रकाश कल्पलतिकयो ङस स्थाने आदो दु तथा हि इति त्रय एव आदेशा विहिता । According to Prâkritaprakasa and Kalpalatikâ the substitutes for *nas* are only three in number *ado du* and *h*

शौरसेन्यां ङस स्थाने आदो आदु इत्यादेशो भवत । कल्पलतिकामते आदो दो । In the *sauraseni ddo* and *ddu* are substituted for *nas* but according to kalpalatika only *do* is substituted for it

पैशाच्यां ङस स्थाने आतो आत्तो इत्यादेशो भवत । In the *paisachi ato* and *âtto* are the substitutes for *nas* अपभ्रंशे ङस ह हु In the apabhransa *ha* and *hu* are substituted for *nas*.

२। अपभ्रंशे भ्यसोऽकारान्त परस्य हुं इत्यादेशो भवति। In the *apabhransa hum* is substituted for bhyas after nouns ending in *a*

३। मागध्यां ङसो विकल्पेनाहादेशो भवति। In the mâgadhi *âha* is optionally substituted for *nas* अपभ्रंशे ङस सु हो स्सो इत्येत आदेशा भवन्ति। In the apabhrans'a the substitutes for nas are *su ho* and *sso*

४। शौरसेन्यां अदन्तात् ङ स्थाने एकार एव। In the saurasena only *e* is substituted for *ni* after nouns ending in *a*.

उदाहरणम्।

Examples of the above rules

	एकवचनं Singular	बहुवचनं Plural.
प्रथमा (nom.)	देवो	देवा
द्वितीया (acc)	देवं	देवे, देवा
तृतीया (instr)	देवेण (१)	देवेहि, देवेहिँ, देवेहि
पञ्चमी (abl)	देवत्तो देवाओ देवाउ देवाहि देवाहिन्तो इत्यादि	देवाहिंतो देवासुंतो देवेहिंतो, इत्यादि
षष्ठी (gen.)	देवस्स	देवाण, देवाणं
सप्तमी (loc.)	देवे, देवम्मि	देवेसु, (२) देवेसुं
सम्बोधन (voc)	देव, देवो	देवा

सर्व्वे अदन्ता-देव शब्दवत् ज्ञातव्याः।

All nouns ending in *a* are declined like देव।

पुंलिङ्गेकारोकारान्त–शब्दानां-रूपाणि।

Declension of nouns (masculine) ending in (इ) *i* or *u* (उ)

नियमाः (rules)

(१) इदुदन्तानां सु, जस्, भिस्, भ्यस्, सुप इत्येतेषु परतोऽन्तस्य दीर्घो भवति।

Before *su* (nom. sing) *jas* (nom. plu) *bhis* (instr. plu) भ्यस (oblative plu.) the final *i* or *u* of nouns becomes long

---

१। कस्यचिन्मते देवेण देवाण इति प्रयोगो भवः।

२। अपभ्रंश एषो हि इत्र क्वचिद्भवति।

(२) इदुदन्तयो र्जस ओकारादेशो भवति, णोच ; जसोलुक् च क्वचित् ।

O or no is substituted for *jas* (nom plu), in some instances *jas* itself is elided

(३) इदुदन्तयो: शसो णो भवति । ङसश्च वा । (१)

No is substituted for *sas* (the affix acc plu) no is also optionally substituted for nas (ङस् the gen sing

(४) इदुदन्तेभ्यः टा विभक्तेर्णा इत्यय मादेशो भवति ।

Ná is substituted for tá (instr. sing) (२)

(५) ॥ शेषमदन्तवत् ॥

The remaining declension is like that of nouns ending in *a*

उदाहरणानि Examples

	एकवचन	बहुवचनं
प्रथमा (nom)	गिरी	गिरीओ, गिरिणो
द्वितीया (acc)	गिरिं	गिरिणो (३)
तृतीया (instr)	गिरिणा	गिरीहि
पञ्चमी (abl)	गिरिदो इत्यादि	गिरिहितो, गिरीसुन्तो इत्यादि
षष्ठी (gen)	गिरिणो, गिरिस्स	गिरिण, गिरिणं (१५)
सप्तमी (loc)	गिरिम्मि	गिरीसु, गीरीसुं,
सम्बो (voc)	गिरि	गिरीओ

१। अपभ्रंशे इदुद्भ्यां ङसि, भ्यस्, ङीनां यथा क्रमं हे हुं हि इत्यादेशा भवन्ति । In the *apabhransa he hum* and hi are substituted for nasi, bh jas and ni respectively after nouns ending in i or u

२। अपभ्रंशे टा स्थाने ए सानुस्वारो णकारश्च भवति । In the apabhransa *e* as well as *anuswara* and na are substituted for tá after nouns ending in i or u

३। केषाञ्चिन्मते शसि च गिरीओ गिरि, गुरुओ गुरु इति रूप द्वय। According to some authorities these nouns may have two other forms in sás as गिरीओ, गिरि गुरुओ गुरु।

प्रथमा	गुरू	गुरओ, गुरवो
द्वितीया	गुरुं	गुरवो (१)
तृतीया	गुरुणा	गुरूहि
पञ्चमी	गुरुदो इत्यादि	गुरूहिंतो इत्यादि
षष्ठी	गुरुणो, गुरुस्स	गुरूणं, गुरूण (२)
सप्तमी	गुरुम्मि	गुरूसु, गुरूसुं
सम्बोधन	गुरु	गुरओ

सर्वे इकारान्ता गिरिशब्दवदुकारान्ताश्च गुरुशब्दवत् रूपाणि भजन्ते।

All nouns ending in ı or u are declined like gırı or guru respectively

ऋकारान्त पुंलिङ्ग शब्द रूपाणि (नियमाः)।

Rules for Declension of nouns ending in rı (ऋ) (masculine)

(१) ऋकारान्तस्य सुपि परत आर इत्यादेशो भवति। अदन्तवच्चास्य रूपाणि।

The final rı of words becomes *ara* before all case affixes, and such words are declined like those ending in *a*

(२) स्रमौ वर्ज्जं सुपि परत ऋकारस्य स्थाने विकल्पेनोकारादेश उत पक्षे चोकारान्तशब्दवद्रूपाणि भवन्ति।

U is optionally substituted for final rı before all case affixes except सु (nom sing), and अम (acc sing), when *u* is substituted for rı, the rules of declension prescribed for nouns ending in *u*, shall apply

---

१। अपभ्रंशे आमो हं ह च भवति। In the apabhransa, *hum* as well as *haı* are substituted for *ám* after nouns ending in ı or u

२। शौरसेन्यां भर्तृ शब्दस्य 'भट्टा' इति रूपं भवति। In the saurasenī the word bhartrı take the form of *bhattá*

(२) सम्बोधने सौपरे ऋदन्तस्य विकल्पेनाकारादेशो भवति ; विशेषणवाचिनि तु न।

A is optionally substituted for the final ṛi (ऋ) of nouns in vocative singular, as हे पिअ, हे पिअर, (हे पित) ; but this rule does not apply to words ending in ṛi (ऋ) used as adjectives, as हे कत्तार।

(४) पितृ, भ्रातृ, जामातॄणां सुपि परत ऋस्थाने 'अरो' भवति आरापवादः।

The ṛi of the words *pitṛi*, *bhrátṛi*, and *jámátṛi* becomes *ara* instead of *ára* before the case affixes ; शेषा-अदन्तवत् रूपाणि च they are declined like words ending in *a* ; सौ परत आत्वारवा before the affix *su*, the ṛi of these words may also optionally become *á*.

Examples उदाहरणानि।

भर्त्तृशब्दः ।

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom)	भत्तारो	भत्तुणो, भत्तारा
२या (acc)	भत्तारं	भत्तुणो, भत्तारे
३या (instr.)	भत्तुणा, भत्तारेण	भत्तारेहिं, भत्तुहिं
५मी (abl)	भत्तारादो, भत्तुणो इत्यादि	भत्तारहिं, भत्तुहिंतो
६ष्ठी (gen)	भत्तुणो, भत्तारस्स	भत्तुणं भत्ताराणं
७मी (loc	भत्तारे, भत्तारम्मि, भत्तुम्मि	भत्तुसु, भत्तारेसु
सं (voc.)	हे भत्तार	हे भत्तारा

सर्व्वेषामृकारान्तपुंलिङ्गानां भर्त्तृशब्दवत् रूपाणि भवन्ति।

All nouns ending in ṛi are declined like the word bhartṛi.

पितृ शब्द।

	एकवचन	बहुवचन
१मा (nom)	पिआ (१) पिअरो	पिअरा (२)
२या (acc)	पिअर (३)	पिअरे, पिदुणो
३या (instr)	पिअरेण, पिदुणा	पिअरेहिं
५मी (abl)	पिअरादो, पिदुणो इत्यादि	पिअरहितो, पिदुहितो इत्यादि
६ष्ठी (gen)	पिअरस्स, पिदुणो	पिअराण, पिदुण
७मी (loc)	पिअरे, पिअरम्मि, पिदुम्मि	पिअरेसु, पिदुसु
स (voc)	*हे पिअ, हे पिअर*	*हे पिअरा*

एवं भ्रातृ, जामातृ रूपाणि भवन्ति।

The words *bhratri* and jámátri are declined like *pitri*

ईकारोकारान्तानां पुंलिङ्गाना रूपाणि।

Declension of words (masc) ending in í or ú

(१) प्राकृतप्रकाश कल्पलतिकयोरीकारोकारान्तानां शब्दानां साधनार्थं न पृथक् सूत्राणि विद्यन्ते। प्रतीयते तत् तेषामपि यथाक्रम मिकारोकारान्तवत् कार्य्याणि भवन्तीति।

१। शौरसेन्यां प्रथमैकवचने पिदा इतिरूपं भवति। यथा "भाद् कधो वि एदाए पिदा" In the saurasení the word pitri becomes pidá in nom singular

२। भ्रातृशब्दस्य अपि भादरो इतिरूपम दृश्यते। We find also the form भादरो in nom plu of bhrátri as चत्वमेहमु एदं सबधिदं मे भादरो।

३। भाषान्तरे अपि "पिदरं" इति रूपम्। In some dialects we find also the form पिदरं in acc. sing

In the *Prákritapi al as'a* and *Kalpalatiká* no special rules are given for declension of masculine words ending in í or ú. Such words are declined like those ending in *i* or *u* respectively.

(२) हेमचन्द्रेणतु क्विबन्तानां ईकारोकारान्तानां सर्व्वेषामेव विभक्तौ ह्रस्व विधानं कृतं, सम्बोधनेतु विकल्पेन।

According to Hemachandra the final *í* or *ú* of words, *which are formed by the application of the suffix Kwip* to the roots, becomes short before all case affixes. This rule is optional in the vocative singular

---

गो शब्दस्य पुंलिङ्गे गाव इति रूपं भवति। ततोऽस्मादकारान्तवत् रूपाणि भवन्ति।

The word *go* takes the form of गाव in the masculine and is declined like words eding in *a*

स्त्रीलिङ्ग शब्दाः।

Feminine nouns

स्त्रीलिङ्ग शब्दानां रूपकथनात् प्राक् स्त्री प्रत्यया विविच्यन्ते। तेप प्रायः संस्कृतवत्, क्वचित्तु विशेष नियमानुगताः।

Before proceeding to decline feminine nouns it would be necessary to state that the rules for feminine suffixes in sanskrita are in general also applicable to *prákrita*. Some words in prákrita are however subject to special rules, which we enumerate below

विशेष स्त्री-प्रत्ययाः।

Suffixes which are applied to some special feminine nouns.

(१) अणादि प्रत्यय निमित्तो योङीरूकस्त्रियां तस्य विकल्प ।

The suffix ṅi which is prescribed by pāṇini's sūtra (4/1/15) to feminine nouns is optionally applied in *Prakrita*

(२) अजातिवाचिनोनाम्न स्त्रिया विकल्पेन ङी ।

Except in words signifying species, the suffix ṅi is optionally applied to all feminine nouns, as काली, काला इत्यादि, कुमार्यादौ नित्यमेव the suffix ṅi is invariably applied to the words *kumári* &c

(३) छाया हरिद्राभ्या वा ।

Ni is optionally applied to the words *chhayá* and *Haridrá* as छाया, छाही , हलद्दा, हलद्दी,

(४) स्वस्रादेः स्थाने ससादय, आदन्तशब्दरूपाणि ।

The feminine words *swasri* &c assume the forms of *sasá* &c and are accordingly declined like words ending in á as ससा, णणदा, दुहिआ ।

(५) अनामि सुपि कि यत–तद्भ्र स्त्रिया ङीर्व्वा ।

When the pronouns *kim yat*, and *tat* are used in the feminine gender ṅi the suffix is optoinally applied to them, as कीओ काओ &c (१) ।

॥ स्त्रीलिङ्ग शब्द साधन नियमा ।

The following are the rules for the declension of feminine nouns

(१) स्त्रियां जश्शसो स्थाने उत्, ओत् इत्येतौ वा भवत , दीर्घश्च वा ह्रस्वस्य ।

१। शौरसेन्यां अय विधि प्रवर्त्तते। This rule has no force in the *sauraseni* dialect.

In feminine nouns either *ut* or *ôt* is substituted for both the affixes *jas* and *sas* and the final short vowels become optionally long (१) ।

(२) स्त्रियां वर्त्तमानात् नाम्नः परे टा, ङस, ङीनां स्थाने आत् अत्, इत्, एत, इत्येते आदेशा भवन्ति । आदन्तात्तु टादीनां स्थाने आत्र भवति ।

In the declension of feminine nouns the affixes *tá*, *nas* and *ni* change to either *ât*, *at*, *it* or *et*; (२) these affixes do not change to *ât* after feminine nouns ending in *á*

(३) सर्व्वत्र प्रागदीर्घो ङसेर्व्वा ।

The final short vowel of a feminine noun becomes long before all case affixes, but before *nasi* the rule is optional (३) ।

(४) स्त्रीलिङ्गस्य नाम्नोऽमि परे ह्रस्वो वा भवति ।

The final long vowel of a feminine noun becomes short before the affix *am* (acc sing)

(५) स्त्रियां वर्त्तमानादीकारान्तात् सोः जश्शसोश्च स्थाने आकारो वा भवति ।

---

१ । शौरसेन्यां जसि स्त्रियां उत न स्यात् In the *saurasena* *ut* is not substituted for the affix *jas* in the feminine nouns.

२ । अपभ्रंशे टास्थाने एदेव । In the apabhransa only *e* is substitutes for *tá* (instr sing)

३ अपभ्रंशे ङसि ङसोः स्थाने हे भ्यसामोः स्थाने हुं, तथा ङेः स्थाने हिं भवति In the *apabhransa* *he* is substituted for nasi and nas, *hum* for bhays and *âm* and *him* for ni.

In the declension of feminine nouns ending in í (ई) *á* (आ) is optionally substituted for *su* (nom. sing.) *jas* (nom plu) and *sas* (acc plu)

(६) आबन्तात् सम्बोधने आप एत्वं।

The final á of the feminino nouns formed by the application of the suffix *áp* after them, changes to [illegible] in vocative singular ; as हेमाले, अन्यत्र तु न भवति। This rule is not applied to nouns ending in *á* not so formed; as हेपिउच्छा ;

आकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः ।

Declension of feminino nouns ending in á.

लता शब्दः ।

	एकवचनं	बहुवचन
१मा (nom)	लदा	लदा, लदाओ, (१) लदाउ
२या (acc)	लदं	लदा, लदाओ, लदाउ
३या (instr)	लदाए, लदाइ लदाअ	लदाहि, लदाहिं, लदाहिँ
५मी (abl)	लदादो, लदाए इत्यादि	लदाहितो इत्यादि
६ष्ठी (gen)	लदाए, लदाइ, लदाअ	लदाणं, लदाण
७मी (loc)	लदाए लदाइ लदाअ	लदासु लदासुं
सं (voc)	हे लदे	लदाओ

सर्व्वे आकारान्ता लतावत्।

---

१ Observe that in Prakrita, no sandhi is allowed between the vowel of a case affix and the final vowel of the word to which it is applied. प्राकृते प्रातिपदिक विभक्तिस्वरयोर्न सन्धि ।

All feminine nouns ending in á are declined like लता।

इकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दाः।

Feminine nouns ending i

एकवचन	बहुवचन
१मा (nom) बुद्धी,	बुद्धी, बुद्धिओ, बुद्धिउ
२या (acc) बुद्धिं	बुद्धी, बुद्धिओ, बुद्धिउ
३या (instr.) बुद्धीए, बुद्धीइ बुद्धीआ बुद्धिअ	बुद्धीहि बुद्धीहिं
५मी (abl) बुद्धीए, बुद्धीइ इत्यादि	बुद्धीहिंतो, बुद्धीसुंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen) बुद्धीए, बुद्धीइ बुद्धीआ, बुद्धीअ	बुद्धीणं, बुद्धीण
७मी (loc) बुद्धीए, बुद्धीइ बुद्धीआ, बुद्धीअ	बुद्धीसु, बुद्धीसुं
सं (voc) बुद्धी	बुद्धी, बुद्धीओ इत्यादि

सर्व्वे इकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा बुद्धिशब्दवत्।

All feminine nouns ending in i are declined like the word बुद्धि।

उकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दाः।

Feminine nouns ending in u.

एकवचनं	बहुवचनं
१म (nom.) धेणू	धेणू, धेणूओ, धेणूउ
२या (acc) धेणुं	धेणू, धेणूओ, धेणूउ

३या (instr) धेणूए, धेणूइ, धेणूत्रा, धेणूत्र	धेणूहि, धेणूहि
५मी (abl) धेणूदो, धेणूद, इत्यादि	धेणूहितो, धेणूसुतो
६ष्ठी (gen) धेणूए धेणूइ, धेणूत्रा धेणूत्र	धेणूण, धेणूण
७मी (loc) धेणूए, धेणूइ, इत्यादि	धेणूसु, धेणूसु
म (voc) धेणु, धेणू इत्यादि।	

सर्व्वे उकारान्त स्त्रीलिङ्गा धेनु शब्दवत्।

All feminine nouns ending in *u* are declined like the word धेनु।

ईकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः ।

Feminine nouns ending in *ī* (ई)

नदी शब्द ।

एकवचन		बहुवचन
१मा (nom)	नई, नईत्रा	नईत्रो, नईत्रा
२या (acc)	नइ	नई, नईत्रो, नईत्रा
३या (instr)	नईए इत्यादि	नईहि, नईहि
५मी (abl)	नईए, नईत्र, नइदो इत्यादि	नई, नईहितो नइइतो
६ष्ठी (gen)	तृतीयावत्	नईण, नईण
७मी (loc)	तृतीयावत्	नईसु, नइसु
म (voc)	नइ इत्यादि।	

सर्व्वे ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा नदी शब्दवत्।

All feminine nouns ending in *ī* are declined like the word नदी,

उकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा ।

Feminine nouns ending in *u*

वधू शब्द ।

एकवचन	बहुवचन
१मा (nom) वहू	वहू, वहूओ इत्यादि
२या (acc) वहू	वहू वहूओ इत्यादि
३या (instr) वहूए, वहूइ इत्यादि	वहूहि वहूहि
५मी (abl) वहूदो, वहूए इत्यादि	वहूहितो वहूसुतो
६ष्ठी (gen) तृतीयावत्	वहूण, वहूण
७मी (loc) तृतीयावत्	वहूसु वहूसु
स (voc) वहू इत्यादि ।	

सर्व्व ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा वधूवत् ।

All feminine nouns ending in u are declined like the word वधू ।

ऋकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा ।

Feminine nouns ending in ṛi (ऋ)

मातृ शब्द ।

एकवचन	बहुवचन
१मा (nom) माआ	माआ
२या (acc) माअ (१)	माए
३या (instr) माआइ, माआअ इत्यादि	माएहि माएहि

१। शौरसेन्यां द्वितीयैकवचन मादरं इति रूपं भवति। In the sauraseni acc sing form of the word मातृ (mátri) is मादरं (madaram)

५मी (abl) माआदो, माआए इत्यादि	माआहितो, माआसुंतो
६ष्ठी (gen) तृतीयावत्	माआणं, माआण
७मी (loc) तृतीयावत्	माआसु, माआसुं
स (voc) माअ इत्यादि (१)	

गो शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे गावी, गाई इतिरूपद्वयम्, ततश्च ईकारान्त-स्त्रीलिङ्ग वद्रूपाणि। The word *go* in the feminine gender becomes गावी or गाई and is declined like the words ending in *i*

अजन्त क्लीव लिङ्गशब्दाः।

Neuter nouns ending in a vowel

नियमा (rules)

(१) क्लीबे वर्त्तमानात् स्वरान्तान्नाम्न. सो स्थाने म् भवति।

M is substituted for *su* (nom sing)

(२) क्लीवे वर्त्तमानात् स्वरान्तान्नाम्न परयोर्जश्शसोः स्थाने इं, इ, णि इत्येत आदेशा भवन्ति। (२)।

In, im or ni is substituted for *jas* and *sas*

(३) क्लीवे सम्बोधने सुलोपो भवति।

The voc. sing affix *su* vanishes after all neuter nouns

१। हेमचन्द्र मते माह शब्दस्य 'माई' 'माअरा' इति रूपद्वय भवति। According to Hemchandra the word *mātri* assumes also two other forms viz. माई and माअरा'

२। शौरसेन्यां क्लीवे जश्शसो स्थाने केवलं णिरादेशः। In the Sauraseni dialect, only ṇi is substituted for *jas* and *sas* after neuter nouns अपभ्रंशे इं एव and in the *apabhransa*, only im is the substitute for *jas* and *sas*.

(४) क्लीवे सौपरे ह्रस्वतोर्नदीर्घः ।

The final *i* or *u* of a neuter noun does not become long before *su* (nom. sing.)

अकारान्त क्लीव लिङ्ग शब्द रूपाणि । Declension of neuter nouns ending in *a*.

कुल शब्दः ।

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	कुलं	कुलानि, कुलाइं, कुलाइँ
२या (acc)	कुलं	कुलानि, कुलाइं, कुलाइँ
सं (voc.)	हे कुलं	

पुम्वदन्यत् । The remaining are like masculine words ending in a.

इकारान्त क्लिव लिङ्ग शब्द रूपाणि । Declension of neuter nouns ending in *i*.

दधि शब्दः ।

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	दहिं, दहि	दहीणि, दहीइं, दहीइँ
२या (acc.)	दहिं, दहि	दहीणि, दहीइं, दहिइँ
सं (voc)	दहि	

पुम्वदन्यत् । The remaining like masculine in *i*.

उकारान्त क्लीव लिङ्ग शब्द रूपाणि । Declension of neuter nouns ending in *u*.

मधु शब्दः ।

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	महुं, महु	महूणि, महूइं, महूइँ

२या (acc) महुं, महु — महूणि, महूइं, महूइँ

सं (voc) महु

पुम्वदन्यत्। The remaining like masculine in *u*.

हलन्ता शब्दाः। Declension of nouns ending in consonants.

प्राकृते हलन्ताः शब्दा एव न सन्ति। केषाञ्चिदन्त्य-हलां लोपः केषाञ्चाजन्ते परिणामस्तत एव हलन्त शब्द साधनार्थं न नियम विशेषा लभ्यन्ते। प्राकृताचार्यैर्हि केवलमात्मन् राजन्नित्येतयोः शब्दयोः साधनार्थं कति नियमान् कृत्वा तदेवान्यत्र नान्तेषु यथादर्शनं प्रवर्त्तिताः।

As final consonants in sanskrita words are elided in *Prakita* or such words are transformed into others ending in vowels, Prakita granmarians do not give rules for declension of words ending in consonants; some special rules are however found for declesion of átman and *Rájan* and these are said to be applicable to words ending in *n* as far as usage of old authorities may allow

राजन् शब्द रूपाणि।

Declension of the word *rájan.*

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा	(nom.) राआ (१)	राआणो, राआ
२या	(acc.) राअं	राए, राआणो

---

१ हेमचन्द्र मते नान्तस्य पुंसि विकल्पेनाणादेशो भवति। According to Hemchandra, ána is optionally substituted for the final letter of the nouns ending in n as राआणो राआ इत्यादि।

३या (instr) रणा, राइणा	राएहि
५मी (abl) राआदो, रणो, राआदु, राइणो	राआहिंतो, राइहिंतो
६ष्ठी (gen) रणो, राइणो, राअस्स	राआणं, राइणं, राआण
७मी (loc) राअम्मि, राए, राइम्मि	राएसु, राएसुं
सं (voc) राआ, राअं इत्यादि	

आत्मन् शब्द रूपाणि ।

Declension of the word *Atman*.

एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom) अप्पा, अप्पाणो	अप्पाणा, अप्पाणो, अप्पा
२या (acc) अप्पाणं, अप्पं	अप्पाणे, अप्पणो
३या (instr) अप्पाणेण, अप्पणा	अप्पाणेहिं, अप्पेहिं
५मी (abl.) { अप्पाणाओ, अप्पणो, अप्पाओ, अप्पादो इत्यादि	{ अप्पाणाहिंतो अप्पाहिंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen.) अप्पाणस्स, अप्पणो	अप्पाणाण, अप्पाणं
७मी (loc) अप्पाणम्मि, अप्पे	अप्पाणेसु, अप्पेसु
स (voc) अप्पं इत्यादि ।	

युवन्, ग्रावन्, मघवन् इत्यादयो नकारान्ता आत्मन् शब्दवत् ।

All other nouns ending in n as युवन् &c are declined like *átman*.

प्राकृत कल्पलतिकायां सौ परे भवद्भगवद्भ्यामन्त्यानुस्वारो विहितः ।

According to *prákrita kalpalatiká* the final t of the words *bhabat* and *bhagabat* changes to *anuswara* before

su (both nom and voc. sing.) भवं (भवान्), हे भवं (हेभवन्) भअवं (भगवान्), हे भअवं (हे भगवन्) ; (१)।

प्राच्यायां भवच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गे भोदी इतिरूपं भवति ।

In the Práchyá *dialect* the feminine form of bhabat is bhôdi

सर्व्वनाम शब्दाः।

The Pronouns

प्राकृते सर्व्वनाम-सम्बन्धिनः केऽपि साधारण नियमा न दृश्यन्ते, सर्व्व एव नियमा विशेष-स्वभावाः। केवल मदन्तसर्व्वनामशब्दानां साधनार्थं कति साधारण नियमाः सन्तीति तेषामुल्लेखः क्रियते। अन्येषान्तु साधन नियमा स्तत्तदुदाहरणेभ्योऽवगन्तव्याः। (२)।

There are no general rules in the *prakrita* grammar for the declension of pronouns Almost every pro. noun is specially treated But the declensions of the pronouns ending in *a* are subject to some common rules which we shall here notice The declension of other pronouns may be gathered from the several examples given below

---

१ शौरसेन्यां नियम एष मघवत् शब्देऽपि प्रवर्त्तते। In the saurasenî this rule is also applied to *Maghabat*, तत्र दुर्व्वासस् सौ दुव्वांसा इति रूप In the Saurasenı the word *Durbásas* becomes dubbásá before nom sing

२। सर्व्वनामशब्दा यथवा सर्व्वादिगणा (The *sarvádi* class) सर्व्व, विश्व, उभ, उभय डतर, डतम, (प्रत्ययान्त), इतर, अन्यतर त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम, त्यद्, तद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि युष्मद्, अस्मद्, भवत्, किम्।

अदन्तसर्व्वनाम साधन नियमाः ।

Special rules for the declensions of pronouns ending in *a*

(१)। सर्व्वादे रतः परस्य जस एद्भवति ।

E is substituted for *jas* (nom plu) after the word *sarva* &c when used in the masculine gender (१)

(२)। सर्व्वादेरदन्तात् आमो एसिं इत्यादेशो वा भवति । ङेस्सिं, म्मि, त्थ इत्येत आदेशा भवन्ति, तथेदमेतदौ वर्ज्जयित्वा ङेर्हिंआदेशो भवति ।

After the pronouns of the *sarvádi* class used in the masculine or neuter gender, the affix *ám* becomes *esim* and ni becomes *smim, mmi, tth* or *hun* optionally. But it does not become *him* after *idam* and *etad* (२)

सर्व्व शब्द पुं रूपाणि ।

Declension of the word *sarva* masculine

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom)	सव्वो	सव्वे
२या (acc)	सव्वं	सव्वे

१। मागध्यां सर्व्वाद्यस्य एत्. In the Sâkari, *e* is optionally substituted for first a of *sarvadi* as सेव्वे, सव्वे ।

२। शौरसेन्यां इदम् कि यत्तद्भ्य आम एसिं न स्यात् । In the *Saurasenî*, *esim* is not substituted for *ám* in *idam, kim, yat* and *tat*, टक्क भाषायां किमादेरामो "हं" स्यात्। In the *Takka* dialect, *ham* is substituted for *ám* after *kim* &c. अपभ्रंशे अकारान्तात् सर्व्वनाम्नो ङे र्हिंमेव केवलं। In the *Apabhransa*, only *him* is substituted for *ni* after *sarvâdi* ending in *a*.

२या (instr.) सव्वेण — सव्वेहिं

५मी (abl) सव्वदो सव्वत्तो इत्यादि — सव्वेहिंतो इत्यादि

६ष्ठी (gen) सव्वस्स — सव्वेसिं सव्वाणं

७मी (loc) सव्वस्सिं सव्वम्मि सव्वत्थ सव्वहिं (१) — सव्वेसु सव्वेसुं

सर्व्वादीनां स्त्रीलिङ्गे आदन्त स्त्रीलिङ्ग शब्दवत्, क्लीबे अदन्त क्लीब लिङ्ग शब्दवत् रूपाणि।

In the feminine gender *sarvadi* are declined like feminine words ending in *á*, and in the neuter like those ending in *a*

एवं विश्वादय। The word *visva* &c which come under *sarva* class are thus declined.

अपभ्रंशे सर्व्वस्य साहादेशः।

In the *Apabhransa*, साह is substituted for सर्व्व।

यत् शब्द पुं रूपाणि।

Declension of the word *yat* (masculine)

एकवचनं		बहुवचन
१मा (nom) (१) जो		जे
२या (acc) जं		जे
३या (instr) जेण, जिणा		जेहि
५मी (abl) जत्तो, जदो जम्हा जाओ		जाहिंतो, जासुंतो इत्यादि

१। अपभ्रंशे सर्व्वादेः ङसो हां इत्यादेशो भवति। In the *apabhransa* *ham* is substituted for *nasi* after *sarvadi* तथा ङे केवल हिम् इत and only *him* for ni (loc sing)

१। अपभ्रंशे ध्र इति रूपं भवति।

६ष्ठी (gen) जस्स जास (१) जाणं जेसिं (२)
७मी (loc) जस्सि, जम्मि, जहिं (३) जत्थ जेसु

यच्छब्दस्य स्त्री लिङ्गे आम वर्जिते ङीर्वा भवति। यथा जी, जीया, इत्यादि।

The suffix *ní* is applied to the feminine of *yat* before all the case affixes except *ám* (gen plu)

तत् शब्द रूपाणि।

Declension of the word *tat* (masc)

एकवचन	बहुवचन
१मा (nom) सो	ते, दे
२या (acc) तं, णं	ते, दे
३या (instr) तेण, तिणा, (४) णेण	तेहिं, णेहिं
५मी (abl) तत्तो, तदो, ता, तम्हा ताओ	ताहितो इत्यादि
६ष्ठी (gen) तास, से, तस्स (५)	ताण तेसिं, सिं (६) ताण
७मी (loc) तस्सि, तम्मि, तत्थ, तहिं (७)	तेसु इत्यादि

१। अपभ्रंशे (In the apabhransa) पु masc जासु स्त्री (fem) जहे।

२। शौरसेन्यां (In the sauraseni) केवल (only) जाण ढक्कभाषाया (In the takka) जाह जाणं इति रूप द्वय।

३। कालार्थे जाहे जाला when *ni* (loc. sing) signifies time the word *yat* assumes the forms जाहे and जाला before it.

४। पैशाच्यां (in the paisáchi पु masc) 'नेन' स्त्री (fem) नाए।

५ शौरसेन्या ङसि तस्स 'से' इति आमि च नाणमिति The form 'तास' is not used before *nas* in the sauraseni and 'ताण' is the only form before *ám* अपभ्रंशे (in the *apabhransa*) ङसि (before gen. sing) पु (masc) तसु स्त्री (fem.) तासु ; ढक्कभाषाया (in the takka) आमि (before gen plu) ताह ताण

६। कालार्थे when *ni* signifies time ताहे ताला शौरसेन्या ङेम्मिं नं भवति। In the sauraseni *mmi* is not substituted for *ni* अपभ्रंशे In the *apabhransa* पु masc तहिं स्त्री तहे।

७। अपभ्रंशे च इति रूपं।

तच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमैक वचने सा इति रूप।

The word *tat* assumes the form of 'सा' in feminine nom sing क्लीबे (in neuter) 'तं', स्त्रियामाम् वर्ज्जिते ङी च। The suffix *ni* (ङी) is also applied to it before all case affixes except *âm* (gen plu) यथा ती, तीआ इत्यादि।

एतच्छब्द पु रूपाणि।

Declension of the word *etad* (*masculine*)

एकवचन	बहुवचनं
१मा (nom.) एस, एसो, (१)	एते, एदे,
२या (acc) एतं,	एते, एदे
३या (instr) एदिणा, एदेण, एणं	एतेहि, एदेहि, एएहिं
५मी (abl) एत्तो, एत्ताहो, एआओ इत्यादि	एतेहितो, इत्यादि
६ष्ठी (gen) एअस्स, एदस्स, (२) एअस्स, से	सिं, एएसिं, एदाण (३)
७मी (loc) { अयम्मि, एत्थ, इअम्मि (४) / एअम्मि, एअस्सि इत्यादि	{ एएसु एदेसु, / इत्यादि

अदस् शब्द पु रूपाणि। Declension of the word अदस् masculine

१। क्लीबे (in the neuter) एदं एवं इति रूपद्वयं ; स्त्रियां (in the feminine एसा इएसा इति रूपद्वयं अपभ्रंशे (In the *Apabhransa*) पु (masculine) एहो स्त्री (feminine) एह क्ली (neuter) एहु ; शौरसेन्यां एस इति रूपं न स्यात् the form एस is not used in the *Saurasem* dialect

१। अपभ्रंशे (In the *Apabhransa*) ङसि (before gen. sing) एयहो इति रूपं।

१। शौरसेन्यां (In the *Saurasem* केवलं (only) एदाणं टक्क भाषायां (In the *Takka*) 'एदणं एदाणं' इति रूप द्वयं

४। अपभ्रंशे (In the *Apabhransa* 'एइ इति रूपं।

	एकवचन	बहुवचन
१मा (nom)	अमु (१)	अमूणो
२या (acc)	अमुं	अमूणे
३या (instr)	अमुणा	अमूहि
५मी (abl)	अमूओ, अमूउ, इत्यादि	अमूहितो इत्यादि
६ष्ठी (gen)	अमुणो अमुस्स	अमूण
७मी (loc)	अमुम्मि, अयम्मि, इअम्मि	अमूसु इत्यादि

इदम् शब्द पु रूपाणि। Declension of the word इदम्. (*masculine*)

	एकवचन	बहुवचन
१मा (nom)	इमो (२) (अयं)	इमे
२या (acc)	इमं, णं	इमे
३या (instr)	इमिणा, इमेण, णेण	एहि, इमेहि, णेहि
५मी (abl)	इदो, इमादो, इत्तो इत्यादि	इमेहितो इत्यादि

१। अदस् शब्दस्य प्रथमैकवचने सर्वत्र अह इति च रूप भवति। The form (अह) also is used in all genders in the sing शौरसेन्यां अह इति रूप न भवति। In the *Sauraseni* this form is not used साधारणतः स्त्रियां अमू, तथा क्लीबे अमु इति। But the forms अमू and अमु are generally used in feminine and neuter respectively

२। इदम शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे सौ इय इमिआ तथा क्लीबे सौ अमि च इदम इणम इति रूप द्वय भवति। In feminine nom sing it has two forms इयं इमिआ; and the forms in neuter before nom and acc sing are इदम् and इणम। शौरसेन्यां (In the *Sauraseni* the feminine form in the nom. sing (स्त्रियां सौ) is इयं and (क्लीबे) in the neuter इदम इणम। अपभ्रंशे (In the *Apabhransa*) इदमो आयादेश (आय *is substituted for* इदम्)।

६ष्ठी (gen) अस्स, इमस्स, से — इमाण, सिं (१)

७मी (loc) अस्सि, इमस्सि, इह, णे — एसु

कि शब्द पु रूपाणि (२)। Declension of *kim* (masculine)

एकवचन — बहुवचन

१मा (nom) को (३) — के

२या (acc) कं — के

३या (instr) किणा, केण — केहिं

५मी (abl) कीणो, कीस, कम्हा, कत्तो कदो (४) — केहिंतो इत्यादि

६ष्ठी (gen) कास, कस्स (५) — कास, केसिं, काण

७मी (loc) कम्हि, कस्सि कम्मि, कत्थ (६) — केसु इत्यादि

कालार्थे (when *ni* (ङि) signifies time it has the following forms काहे, काला, कइआ।

१। शौरसेन्यां षामि कवलं इमाण इति रूपं। *In the Sauraseni it has only* one form इमाण in the (gen plu)

२। अपभ्रंशे किमः स्थाने काइं कवणौ इत्यादेशौ च In the *Apabhransa* काइं and कवण are optionally subst tuted for *kim*

३। स्त्रियां (in feminine) का and क्लीबे (in neuter) किं।

४। शौरसेन्यां (In the *Sauraseni*) कदो the form before *nasi* is कुदो अपभ्रंशे (in the *Apabhransa*) कहां।

५। स्त्रियां (in the feminine the forms before ङ s are किस्सा कीसे) कीअ कीआ कीइ कीए ; शौरसेन्यां पुंसि कास न भवति। *the form* कास is not used before nas masculine in the *Sauraseni* अपभ्रंशे (in the *Apabhransa*) पु) masculine कासु स्त्रियां (in the feminine) कहे।

६। शौरसेन्यां कम्हि इति रूपं न। The form कम्हि is not used *in the Sauraseni*

युष्मच्छब्द रूपाणि। Declension of the word युष्मत् (*yushmat*)

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom)	तुमं, तं, तुं, तुव, तुह	भे, तुब्भे, तुज्झ तुम्ह तुम्हे, उम्हे, तुय्हे
२या (acc)	तं, तुं, तुवं, तुमं तुह, तुमे, तुए	वो, तुज्झे, तुब्भ, तुम्हे, तुय्हे,
३या (instr)	दे, ते, तइ, तुए, तुमं तुमइ, तुमए, तुमे, तुमाइ	तुम्हेहिं, तुब्भेहि, उम्हेहि, उज्झेहि, तुज्झेहि, इत्यादि
५मी (abl)	तत्तो, तइत्तो, तुवत्तो तुमत्तो, तुज्झत्तो, तुम्हत्तो, तुहत्तो, तुब्भत्तो तहो, तुव, तुहि, तुमहिंतो, इत्यादि।	तुम्हाहिंतो तुज्झाहिंतो तुज्झत्तो, तुम्हत्तो तेहिंतो, तुहिंतो इत्यादि।
६ष्ठी (gen.)	तुह, तुज्झ, तुम्ह, तुइ, तु, ते, तुम्ह, तुह, तुहं, तुव, तुम, तमे, तुमाइ, दे, तुज्झ	वो, भे, तुज्झ, तुब्भाण, तुम्हाण, तुमाण, तुवाण उम्हाण, तुवाण इत्यादि
७मी (loc)	तइ, तए, तुमए, तुमे, तुमाइ तइ, तुम्मि, तुमम्मि, तुवम्मि, तुहम्मि, तुज्झम्मि, इत्यादि	तुसु, तुम्हेसु, तुज्झेसु तुब्भसु, तुमसु, तुहेसु इत्यादि

मागध्यां युष्मद् शब्दस्थाने तुप्पं, तुम्ह इत्यादेशौ भवतः।

In the mágadhí तुप्पं, and तुम्ह are substituted for yusmad.

शौरसेन्यां युष्मच्छब्द रूपाणि।

एकवचनं	बहुवचनं
१मा, (nom.) २या, (acc) तुमं	तुम्हे
३या (instr.) तए,	तुम्हेहिं
५मी (abl) तुम्हादो	तुम्हाहिंतो
६ठी (gen) ते, दे, तइ, तुम्ह	तुम्हाणं
७मी (loc.) तइ, इत्यादि	तुम्हेसुं

अपभ्रंशे युष्मच्छब्दरूपाणि ।

एकवचनं	बहुवचनं
१मा तुहु	तुम्हे, तुम्हइं
२या तइं, पइं	तुम्हेहिं
५मी तउहोंत, तध्रु होत, तुध्रु होत	तुम्हहं

(भ्यसि) तुम्हहं, (सुपि) तुम्हासुं

अस्मच्छब्दरूपाणि । Declension of the word *asmad*.

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	अहं, अहम्मि, अम्मि, अम्हि, हं, अहयं, म्मि	मे, वयं अम्ह, अम्हे अम्हो, मो
२या (acc)	णेणं, मि, अम्मि, अम्ह, मं, ममं, मिमं, अहं	अम्हे, अम्हो, णो, णे, अम्ह
३या (instr)	मिमे, ममं, ममए, मए, ममाइ, मइ, इणो, मआ	अम्हेहि, अम्हाहिं, अम्ह, अम्हो, णे
५मी (abl)	मइत्तो, ममत्तो, मत्तो, महत्तो, मज्झत्तो, मइदो, ममदु हि इत्यादि	ममत्तो, अम्हत्तो, ममाहिंतो, ममासुंतो, ममेसुंतो, अम्हेहिंतो इत्यादि

६ष्ठी (gen)	मे, मम, मइ, मह, महं, मज्झ, मज्झं, अम्ह, अम्हं	णे, णो, मज्झ, अम्ह, अम्हं, अम्हे, अम्हो, मम, अम्हाणं, महाणं, मज्झाणं
७मी (loc)	मि, मइ, ममाइ, मए, मे, अम्हम्मि, मम-म्मि, महम्मि, इत्यादि	अम्हेसु, ममेसु, महेसु, मएसु, एवं अम्हसु, ममसु इत्यादि

(१) शौरसेन्यां "अस्मच्छब्दरूपाणि" declension of *asmad* in the *saursani* dialect.

एकवचन	बहुवचनं
१मा (nom) हं, अहं	अम्हे, वयं
२या (acc) मं	अम्हे
३या (instr) मए	अम्हेहिं
५मी (abl) मत्तो, ममादो	अम्हेहिंतो इत्यादि
६ष्ठी (gen) मे, मम, मह	अम्ह, अम्हाणं
७मी (loc) मइ, मए	अम्हेसु

मागध्यां अहं वयमोःस्थाने "हगे" "हके" इत्यादेशौ भवतः। In the *mágadhi* हगे and हके are substituted for अहं and वयं।

अपभ्रंशे "अस्मद्" शब्दरूपाणि। Declension of "*asmad*" in the *apabhransa*.

एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom) हउं	अम्हे, अम्हइं
२या (acc) मइं	अम्हे, अम्हइं

३या (instr) मइ	अम्हेहि
५मी (abl) मज्झ, मज्झ	अम्हेहिंतो
६ष्ठी (gen) मज्झ, मज्झ	अम्हहे
७मी (loc) मइ &c	अम्हासु

द्वि शब्दस्य रूपाणि। Declension of the word *dwi*

बहुवचन		बहुवचन	
१मा (nom)	दो, दुवे, दोण्णि, वेण्णि, दुण्णि, विण्णि	५मी (abl)	दोहितो वेहितो, इत्यादि
२या (acc)	दो, दुवे, दोण्णि, वेण्णि, दुण्णि, विण्णि	६ष्ठी (gen)	दोण्ह, (१) दोण्ह वेण्ह
३या (instr)	दोहि, दोहि, विहि	७मी (loc)	दोसु, वेसु

त्रि शब्दस्य रूपाणि। Declension of the word *tri* (त्रि)

बहुवचन		बहुवचन	
१मा (nom)	तिण्णि	५मी (abl)	तीहितो
२या (acc)	तिण्णि	६ष्ठी (gen)	तिण्ह
३या (instr)	तीहि	७मी (loc	तीसु

चतु शब्दरूपाणि। Declension of the word *chatur* (चतुर)

बहुवचन		बहुवचन	
१मा (nom)	चत्तारो, चउरो, चत्तारि	२या (acc)	चत्तारो, चउरो, चत्तारि

१। संख्यावाचकेभ्य आमो ण्हं ण्ह इत्यादेशौ भवतः ण्ह or ण्हं is substituted for *âm* after the words signifying number as पञ्चण्ह छण्ह सत्तण्ह इत्यादि विंशत्यादेर्न भवति This rule is not applied to विंशति। &c

३या (*instr*) चउहिं   ६ष्ठी (*gen*) चउण्हं
५मी (abl) चउहिंतो   ७मी (loc) चउसु

॥ शेषाणामदन्तवत् ॥ उक्तेभ्योऽन्येषां संख्यावाचकानामदन्तवत् रूपाणि भवंति।

All other words signifying number are declined like words ending in *a*

पञ्चन् शब्दस्य स्त्रियां 'आप' भवति The suffix *áp* is applied to *panchan* पञ्चन् (in the feminine) *as* पञ्चा, पञ्चाहिं इत्यादि।

विभक्त्यादेश विधिः।

तादर्थे षष्ठी वा।

The genetive is optionally used for the dative when the latter signifies 'तादर्थ' "for it."

प्राकृते विभक्ति व्यवहारस्य नियमो नास्ति, क्वचित द्वितीयातृतीययोः सप्तमी, पञ्चम्यास्तृतीया, सप्तम्याद्वितीया, प्रथमाया अपि द्वितीया; The use of the cases in the prakrita dialects is very anomalous, we find in some instances the use of locative for acc and instr, that of instr. for the ablative, in others the acc is used for the locative and even for the nominative (१)

१। शाबर्यां सप्तम्यां पञ्चमी। In the sábari ablative is used for the locative

इति चतुर्थोऽध्यायः।

अथ पञ्चमोऽध्यायः।

प्रथम पाद ।

(तिङन्त प्रकरणम) Verbs

प्रत्यय–विवेक ।

Of the affixes

प्राकृते क्यङ् यङादि प्रत्ययानां न विशेषनियमा वर्त्तन्ते। केवल हेमचन्द्रस्य व्याकरणे "क्यङोर्यलुक्"। इत्येक सूत्र दृश्यते।

Prák'ita grammars in general do not give special rules regarding suffixes *kyan, yan,* &c In Hemochandrá's vyákarna only we find the rule *'kyanoryaluk'* ie the 'y' of the suffix *kyan* is elided, as, गरुआइ (अगुरुर्गुरुर्भवति)।

(२) प्राकृते गणभेदव्यवस्थैव नास्ति।

In prákrita the distinction of gana or classes of roots is not observed All roots are conjugated alike

(३) प्राकृते तिबादीनां तिङां वर्त्तमान काले वक्ष्यमाण रूपाणि भवन्ति। तथादन्तांस्ववर्ज्जयित्वा धातूनां आत्मने परस्मैपदित्व-भेदोऽपि।

The conjugation affixes *tip* &c of roots in several pronouns are changed to the following in the present tense, no distinction being recognized between parasmai and atmnepadi roots except in those ending in *a* (१)

---

(१) अत्र हि पाणिनीयप्रत्ययानुसारेन तिबादीनां स्वरूप मवगन्तव्यम्। We must understand here by tip &c the affixes mentioned in the *sútra* 3/4/38 of *Panini* यथा तिप तस झि ; सिप थस थ , मिप, वस् मस् । त आताम झ ; थास आथां, ध्वम् ; इवहि महिङ ; शौरसेन्यां सर्वे धातव परस्मैपदिनो भवन्ति। In the sauraseni all roots are used in the Parasmaipadi

वर्त्तमानकाल-प्रत्ययाः। (the affixes of the present tense)

	Singular एकवचनं	Plural बहुवचनं
प्रथम पुरुषस्य (3rd person)	i इ (१);	nti, nte, ire, न्ति, न्ते, इरे
मध्यम पुरुषस्य (2nd person)	सि si;	इत्था, ह (itthá, ha)
उत्तम पुरुषस्य (1st person)	मि, mi;	मो,मु,मा,(mo, mu, má)(२)

(४) अकारान्तानामात्मनेपदिधातूनां प्रथम मध्यमयोरेकवचनस्य स्थाने यथासंख्यं ए, से इत्यादेशौ वा भवतः।

The atmanepadi roots ending in *a* take optionally e and *se* in the 3rd and 2nd person singular instead of *i* and *si*; as तुवरए, तुवरसे, (त्वरते, त्वरसे);

(५) अदन्ताद्धातोर्मिपरे अत आत्वं वा भवति।

A' is optionally substituted for the final n of roots ending in a, when *mi* follows, as हसामि, हसमि इत्यादि।

---

(१)। सर्वत्रापि प्राकृते द्विवचनं नास्तीति; The reader should remember that there is no dual number in the Prákrita.

(२)। अपभ्रंशे वर्तमाने तिबादीनां स्थाने यथा In the apabhrans'a the *affixes tip &c. are changed into the following in the present tense.*

	sing. एकवचनं	plu. बहुवचनं
प्रथम पुरुषस्य (3rd person)	*i* (इ)	nti (न्ति) &c.
मध्यम पुरुषस्य (2nd person)	*hi* (हि)	hu (हु)
उत्तम पुरुषस्य (1st person)	*u* (उ)	(hem) हुं

पैशाच्यां ति स्थाने ति, ते, इत्यादेशौ भवतः। In the Paisachi *ti* and *te* are substituted for 3rd person singular.

शौरसेन्यां तिस्थाने 'दि' भवति In the *sauraseni di* is substituted for *ti* as होदि, भोदि (भवति) इत्यादि।

(६) अकाराान्ताद्धातो र्मोमुमेषु परेषु अत इत्त आत्तश्च भवति, क्वचिदेत्त्वमपि।

I or *á* is substituted *for the final* a *of root* when *mo, mu,* or *ma* follows, in some instances ■ is also substituted for the same, as हसिमो, हसामो, हसेमो ; हसिमु, हसेमु इत्यादि।

अकारान्त धातूनां वर्त्तमान रूपाणि।

The conjugation of roots ending in *a* in the present tense

भण धातु। root bhana

	Singular. एकवचन	Plural वहुवचनं
प्र. पु. (3rd per)	भणइ, भणए	भणन्ति, भणन्ते, भणिरे
म. पु. (2nd per)	भणसि, भणसे	भणह, भणित्था
उ. पु. (1st per.)	भणामि, भणमि	भणामो, भणिमो, भणेमो इत्यादि

एवं हसपठादयः-

अस धातुस्तु विशेषनियममनुसरति The root *as* is conjugated in the following (way), as

अस धातु रूपाणि।

	एकवचन	वहुवचन
प्र. पु. (3rd per)	अच्छइ, अत्थि	अच्छन्ति, अत्थि
म. पु (2nd per)	सि, अच्छसि, अत्थि	अत्थि, अच्छित्था, अच्छह
उ. पु (1st per)	म्हि, अत्थि, अच्छामि	म्हो, म्ह, इत्यादि

(७) भूतार्थे विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने स्वरान्तात् सी, ही, हीअ, इत्येत आदेशा भवन्ति ।

In the past tense *hi, si, hiya*, is indiscriminately used for the affixes after roots ending in a vowel in all persons and numbers as कासी, काही, काहीअ, (अकार्षीत् अकरोत्, चकार इत्यादि), ठासी, ठाही, ठाहीअ (अस्थात्, अतिष्ठत् तस्थौ),

(८) व्यञ्जनान्ताद्धातोः परस्य भूतार्थे विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने 'ईअ' आदेशो भवति ।

In the past tense iya is substituted for all the affixes in the roots originally ending in consonant (१), as गेण्हीअ (अग्रहीत् अगृह्णात्, जग्राह), अस्धातो र्भूतार्थेन प्रत्ययेन सह 'आसि' 'ऌहेसि' इत्यादेशौ भवत । आसि or ऌहेसि is substituted for the root *as* in the past tense, as आसि, (स , त्वं , अहं इत्यादि) प्रकाशेसैकवचनेस्वयं विधि । According to the Prákritaprakas a this rule is used in the singular only

(९) भविष्यति तिबादीनां रूपाणि ।

In the future tense the conjugation affixes *tip* &c assume the following forms

(१)। प्राकृतप्रकाशमते भूते प्रत्ययस्य ईअ आदेशो भवति एकाचस्तु भवो ही आदेशः । According to prákṛta prakasa *Iya* is substituted for the affix after roots in the past tense and *hi* after a monosyllabic root as हसीअ (अहसत् अहसत् जहास); काहीअ (अकार्षीत अकरोत्, चकार); प्रायभूते निष्ठान्त प्रयोग एव दृश्यते। In the past tense generally the verbs formed with the affixes *kta* and ktabatu are used.

Singular एकवचन	Plural. बहुवचन
प्र पु (3rd per) *hi i* (हिइ)	*hinti, hinte, hire* (हिन्ति, हिन्ते, हिरे)
म पु (2nd per) *hisi* (हिसि)	*hitha, hiha* (हित्थ हिह)
उ पु (1st per) himi, hami ssami, or ssam (हिमि, हामि, स्सामि, स्सम्	*hissá, hihá* हिस्सा, हिहा (१)

भविष्यति धातु रूपाणि ।

The conjugation of the roots in the future

भू धातु रूपाणि।

Singular एकवचन	Plural बहुवचन
प्र पु (3rd per) होहिइ, (भविष्यतिभविता वा)	होहिन्ति, इत्यादि (भविष्यन्ति, भवितारो वा)

(१)। सौरसेन्यां भविष्यदर्थे प्रत्यय परे स्सिर्भवति । [illegible] इति कल्प लतिका । In the saurasoni the syllable *ssi* is used after roots in the future, according to kalpalatika *ssa* is used instead of *ssi* सौनु स but this auxilary is not used before *mi* धातोरनन्तर इकारश्च and *i* is also joined to the roots as भविस्सिदि करिस्सिदि इत्यादि ।

आवन्त्यां धातुतिङोर्मध्ये भविष्यदिवषये ज्ज ज्जा ज्जा वा In the *abanti jj* or *jjá* is used between affixes and roots in the future, as होज्जइ, होज्जाइ (भविष्यति) पैशाच्यां भविष्यति तेः एय्य 'एय' In the Paisachi essa is substituted for the affix ti 3rd person singular in the future

अपभ्रंशे भविष्यदर्थे विषयस्य स्यादेः स्सो वा भवति, कल्पलतिकामते इस्स्य । In the apabhransa *ásu* is optionally substituted for affixes in the future according to kalpalatika *ssa* is also substituted for them.

म. पु (2nd per)	होहिहि (भविष्यसि, इत्यादि)	होहित्था, होहिह (भविष्यथ (इत्यादि)
उ पु. (1st per)	होहिमि, होस्सामि, होस्सं, (भविष्यामि इत्यादि)	होहामो, होस्सामो इत्यादि (भविष्यामो इत्यादि)

कृ धातु रूपाणि।

प्र. पु. (3rd per)	काहिइ (करिष्यति, कर्त्ता, अकरिष्यत्)	काहिंति (करिष्यन्ति कर्त्तारः अकरिष्यन्त)
म. पु. (2nd per)	काहिसि, (करिष्यसि (इत्यादि) एवमन्य चापि।	काहित्था, (करिष्यथ,) इत्यादि
उ. पु (1st per)	काहं, काहिमि	काहामो

हस धातु रूपाणि।

	Singular एकवचन	Plural बहुवचन
प्र. पु (3rd per)	हसिहि, (हसिष्यति इत्यादि	हसिहिन्ति, हसिष्यन्ति इत्यादि।
म. पु (2nd per)	हसिहिमि, (हसिष्यसि, इत्यादि	हसिहित्था, (हसिष्यथ,) इत्यादि
उ. पु (1st per)	हसिस्सं, इत्यादि हसिष्यामि इत्यादि	हसिस्सामो, हसिहामो (हसिष्याम इत्यादि।

एवं भण, पठादय।

(१२) वक्ष्यमाणधातवो भविष्यति विशेष नियमाननुसरन्ति। तेषामुत्तमपुरुषैकवचन रूपाण्येव लिख्यन्ते अन्यत्तु श्रुधातु वदवगन्तव्यानि ।

The following roots are specially conjugated in the future tense Their 1st singular forms are given against them In other persons, they are like *shru* which is conjugated below

धातवः	उत्तम पुरुषैकवचन रूपाणि
कृ	काहं, काहिमि
दा	दाहं, दाहिमि
सं–गम	संगच्छं
रुद	रोच्छं
विद	वेच्छं
दृश	देच्छं
वच	वेच्छं
भिद	भेच्छं
बुध	भोच्छं
श्रु	सोच्छं, सोच्छिस्सं, सोच्छिमि इत्यादि
गम	गच्छं
मुच	मोच्छं
छिद	छेच्छं

श्रु धातु रूपाणि।

	Singular एकवचन	Plural बहुवचन
प्र. पु (3rd per)	सोच्छिइ,सोच्छिहिइ (श्रोष्यति) इत्यादि	सोच्छिन्ति, सोच्छिहिन्ति, (श्रोष्यन्ति इत्यादि)

म पु (2nd per) { सोच्छिसि, सोच्छिहिसि (ओष्यसि इत्यादि) । { सोच्छित्था, इत्यादि (ओष्यथ इत्यादि)

उ. पु. (1st per) { सोच्छं, इत्यादि (ओष्यामि) इत्यादि । { सोच्छिमो, सोच्छिहिमो इत्यादि (ओष्याम इत्यादि)

(१२) *Potential mood* (लोट, विधि लिङ् &c)

Sing (एकवचन)	Plu बहुवचन
प्रथम पुरुषस्य (3rd person) (उ) (१)	(न्तु)
मध्यम पुरुषस्य (2nd person) सु, हि (२)	ह
उत्तम पुरुषस्य (1st person) मु	मो

विध्यादिषु धातु रूपाणि । The conjugation of the roots in potential mood

हस धातु ।

Singular	*Plural*
एकवचन	बहुवचन

म पु (3nd per) { हसउ, (हसतु हसेत्) इत्यादि { हसन्तु, हसेन्तु, (हसेयु) इत्यादि

---

(१) । शौरसेन्यामनुनायां उस्थाने 'दु' आदेशो भवति । In the sauraseni du is substituted for u

(२) । अकारात् परस्य सोऽस्थाने इज्जसु' 'इज्जहि' 'इज्जे' इत्येत आदेशा भवन्ति After roots ending in *a*, *su* becomes optionally *ijjasu*, *ijjahi*, *ijje*, अकारात् सुलोपश्च वा *After roots ending in a the affix su* is also optionally elided ; इदित्यनेन एकाच एव हिः according to dandin he is used only after monosyllabic root

म पु (2nd per)	हसस्सु हसहि, हस, हसे ज्जसु, हसेज्जहि, हसेज्जे, (हस, हसे) इत्यादि	हसह, (हसत, हसेत) इत्यादि
उ पु (1st per)	हसमु, (हसानि, हसेय) इत्यादि	हसामो (हसाम, हसेम) इत्यादि

एव पठादय , केषाञ्चिन्मते जिधातो विध्यादिषु वर्त्तमानवत् रूपाणि भवन्ति ।

According to some authorities in the potential mood the root ji is conjugated like in the present tense, as जयइ इत्यादि । (१)।

(१२) वर्त्तमाने, भविष्यति, विध्यादिषु चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य ज्ज ज्जा, इत्येतावादेशौ वा भवत । पक्षे यथाप्राप्त ।

jja and jjá are optionally substituted for the affixes in the present and future tenses and also in the potential mood , there being an option the forms previously mentioned are also allowed हेमचन्द्रमते स्वरान्तधातूनामेवाय विधि, according to Hemchandra this rule applies only to the roots ending in vowel, as हसेज्ज, हसेज्जा (हसति, हसिष्यति, हसतु, हसेत इत्यादि) (२)।

१। शौरसेन्यां 'जि' धातो विध्यादिषु 'जदु' इत्यादि रूपाणि भवन्ति। In the saurasení the root ji assumes the form of *jedu &c* in the potential mood

२। शौरसेन्यां नैषविधि। This rule is not applied in the saurasení dialect

(१४) वर्त्तमाने, भविष्यति, विध्यादिषु च धातुप्रत्ययोर्मध्येऽपि ज्ज ज्जा इत्यादेशौ वा भवत ।

Jja and jjá are also used between roots and affixes in the present and future tenses and also in the poten tial mood, as होज्जद, होज्जाइ (भवति, भविष्यति, भवतु, भूया दित्यादि) ।

(१५) शतृ, शानच् इत्येतयोरेकैकस्य न्त माण इत्येतावादेशौ भवत ।

Nta and mána are respectively substituted for the present participle *satṛ* and *sanach* (१) as पढन्तो, पढ माणो , हसन्तो हसमाणो (पठन्, हसन्) ,

(१६) स्त्रियां वर्त्तमानयो शतृ शानचोरीकारादेशो भवति, न्ती, माणा च।

I is substituted for *satṛ* and *sánach* when used in the feminine *nti* and *mánâ* are also substituted for them respectively

(१७) वर्त्तमान, विधिलिङ् शतृषु परतोऽकारस्य स्थाने एकारो वा भवति । (२)

E is optionally substituted for the final *a* of a root in the present and potential, and also in the present

---

१ । अपभ्रंशे त्रि काले शतृ प्रत्यय । In the apabhransa the participle *satṛ* is used after a root in three tenses viz the present, the past and the future, as भोन्तो भवन् भविष्यन् &c.

२ । सौरसेन्यां धातुविभक्त्योर्मध्ये अकार इकारो भवतः In the saurasenī *e* or *á* is optionally inserted between the roots and affixes as, भरदि भरादि ।

participle before *satri*, as हसेद, हसद (हसति), हसेउ, हसउ (हसेत्), अत्र हसेंतो हसतो, (हसन्), क्वचिन्नभवति there are exceptions of this rule, as जअइ (जयति), क्वचिदात्वमपि in some instances *á* is also substituted for *a* as सुणाउ (शृणोतु), (१)

भाव कर्मणो ।

Passive forms

(१८) भाव कर्मविहितस्य यक स्थाने इअ, इज्ज इत्येतावादेशौ भवत ।

For *yak* (the suffix indicating passive form) *ia* and *ijja* are substituted as हसिअइ हसिज्जइ (हस्यते), दृशवचोस्तु भावकर्मणोर्यथासंख्य दीस बुच्च इतिरूप भवति । The roots *drs*, and *bach* assume the forms *dísa* and *buchcha* respectively in the passive, as दीसइ (दृश्यते), वुचइ (उच्यते), (२)

क्त्वादीना कार्य्यविशेष ।

(१९) क्त्वा, तुम, तव्य, भविष्यत् काल विहिते च प्रत्यय परे अत एत्व इत्व भवति ।

१। शौरसेन्यां यक स्थाने इअ इत्यादेशो भवति In the Sauraseni *ia* is substituted for *yak* (the affix of the passive) पैशाच्यान्तु 'इय्य' इत्यादेश in the paisáchi *yya* is substituted for *yak*

२। According to prakrita prakása only *e* or *áb* is substituted for *uch* and an *a* in the first syllable of the root becomes *á* प्राकृतप्रकाश मते वि च स्थाने इ वा यो भवत धातोरकारस्य च आ ।

When the affixes ktwá, tuman, and tabya follow, and also in the future *e* or *i* is substituted for the final n of root, as हसेउण हसिऊण (हसित्वा), हसेउं, हसिउं (हसितुं); हसेअव्वं, हसिअव्वं (हसितव्यं); इत्यादि।
क्त प्रत्यये परत अत इर्भवति। *I* is substituted for the final *a* when *kta* (the affix of the past participle) follows, as हसिअं (हसितं); पढिअं (पठितं);

णिजन्तानां।

(२०) णेः स्थाने अत्, एत्, आव, आवे इति चत्वार आदेशा भवन्ति। (१)

A, *e*, *âba*, or *âbe* is substituted for nich, the causal affix.

(२१) क्ते, भाव कर्म्मविहिते च प्रत्यये परतः णेर्लुक् आवीतादेशश्च।

The causal affix Nich is optionally elided in the passive voice and also when the affix kta follows it, when elision does not occur, *abi* is substituted for it, as कारिअं, कराविअं (कारितं); हासिअं, हसाविअं (हसितं); सोसिअं, सोसविअं (शोषित), तोसिअं, तोसविअं (तोषित), कारीअइ, करावीअइ, कारिज्जइ कराविज्जइ (कार्य्यते) इत्यादि णिचि भमयाने विकल्पेन भमादादेश।

१। In the âbrah a and ê assume the forms of ... in the passive ... [illegible] (...) [illegible] ([illegible])

Bhamada is optionally substituted for *bhrama* before the affix ṇich as, भमाडइ, भमाडेइ, भामेइ, भमावइ (भ्रामयति)।

इति प्रथम. पाद ।

अथ पञ्चमोध्यायस्य ।

द्वितीय पाद ।

(धात्वादेशविधि)

साधारण नियमा ।

General rules

(१) व्यञ्जनान्ताद्धातोरन्ते 'अकारो' भवति ।

A is added to every sanskrit roots ending in consonants, as हसइ, (हसति) इत्यादि ।

(२) अकारान्तान् वर्जयित्वा स्वरान्ताद्धातोरन्तेऽकारागमो वा भवति ।

A is optionally added to roots ending in vowels, except those which have already अ at their end, as पाइ, पाअइ, (पाति) , इत्यादि ।

(२) चि, जि, हु, श्रु, स्नु, लू, पू, धूना मन्ते णकारागमो भवति एषां दीर्घस्वरस्य ह्रस्वश्च ।

Na is added at the end of the roots *chi*, *ji*, *hu*, *s ru*, *sru*, *lu*, *pú* and *dhu* and the preceding long vowel is shortened, as चिणइ &c च्यादीनां कर्मणि भावे च वर्त्तमाना-नामन्ते द्विरुक्तो वकारागमो वा भवति ।

In the कर्मवाच्य and भाववाच्य i e the true passive and the impersonal passive neuter of a verb vv is also optionally added to the root and the suffix यक (ज्ज) if applied to it is elided, as चिव्वइ, चिणिज्जइ (चीयते) इत्यादि ।

चिन् हन खनां कर्मणि भावेचान्ते द्विरुक्तो मो वा भवति । यको लोप । At the end of the roots *chi*, *han* and *khan* when in the (भावकर्म) passive voice *mm* is opptionally added, and the suffix *yak* (यक् ज्ज) is elided after it, as चिम्मइ (चीयते), हम्मइ (हन्यते), इत्यादि (१) । हन्तेः कर्त्तर्य्यपि । This rule is also applied to the root *han* even when in the active voice

(४) दुह, लिह, वह, रुधामन्त्यस्य भावकर्मणो द्विरुक्तो भो भवति । यक् लोपश्च ।

The final letter of the roots *duh*, *lih*, *bah* and, rudh when in the passive (भावकर्म), becomes *vv* and the suffix *yak* (यक् ज्ज) is elided after it, as दुव्भइ, दुहिज्जइ (दुह्यते) इत्यादि ।

(५) गमादीना मन्त्यस्य भावकर्मणो द्वित्व वा भवति । यक् लोपश्च ।

---

(१) कौरसेन्यां नियम एष न वर्त्तते In the s auraseni this rule is not applied.

The final letter of the roots *gama* &c. is optionally doubled in the passive voice (भावकर्मणो), as गम्मइ, गमिज्जइ (गम्यते) ; हस्सइ, हसिज्जइ (हस्यते) ;

वक्ष्यमाणा धातवो भाव कर्मणोर्विशेष नियमाननुसरन्ति ।

To the following roots special rules are applied in the passive voice.

(roots)	their forms in the passive voice.
धातवः	(भावकर्म रूपाणि)
दह	डज्झइ, डहिज्जइ (दह्यते)
बंध	बंधइ बंधिज्जइ (बध्यते)
सं-रुध	संरुब्भइ, संरुंधिज्जइ (संरुध्यते)
अनु-रुध	अणुरुब्भइ, अणुरुंधिज्जइ (अनुरुध्यते)
उप-रुध	उवरुब्भइ, उवरुंधिज्जइ (उपरुध्यते)
हृ	हीरइ (ह्रियते) ; हरिज्जइ
कृ	कीरइ करिज्जइ (क्रियते)
तॄ	तीरइ तरिज्जइ (तीर्यते)
जॄ	जीरइ, जरिज्जइ (जीर्यते) ;
अर्ज	विढप्पइ, विढविज्जइ अज्जिज्जइ (अर्ज्यते),
ज्ञा	णव्वइ णज्जइ, जाणिज्जइ, णाइज्जइ (ज्ञायते)
वि-आ-हृ	वाहिप्पइ, वाहरिज्जइ (व्याह्रियते)
आ-रभ	आढप्पइ, आढवीअइ (आरभ्यते) ;

घेद्द सिप्पद्द (स्विद्यते),

सिप सिप्पद्द (सिच्यते);

गह घेप्पद्द गण्हिज्जद्द (गृह्यते);

स्पृश छिप्पद्द

(६) धातोरन्त्यस्योवर्णस्यावादेशो भवति।

Aba is substituted for the final *u* of a root, as ह्नु-णह्व, इत्यादि।

(७) धातोरन्त्यस्य 'ऋ' वर्णस्यारादेशो भवति।

Ara is substituted for the final ṛi of a root, as कृ कर इत्यादि। वृषादीनां मृकारस्य तु 'अरि' इत्यादेशो भवति। But *ari* is substituted for ṛi in the roots brisha &c as वृष—वरिस, कृष करिस इत्यादि।

(८) धातोरिवर्णस्योवर्णस्य गुणो भवति।

The final *i* and *u* of roots assume the forms of *é* and *ó* respectively, as नेद्द (नयति), मोत्तुण (मुक्त्वा),

(९) रुषादीनां स्वरस्य दीर्घः।

The short vowel of the roots *rush* &c becomes long, as रूसद्द, पूसद्द (पुष्णाति), सीसद्द (शिष्यति),

(१०) धातुषु स्वराणां स्थाने स्वरा बहुलं भवन्ति।

The final vowels of sanskrit roots arbitarily change to new ones, use being our only guide in such cases

(११) अमी लिखिता धातवो विशेषनियम-वशात् रूपान्तरं प्राप्नुवन्ति।

The following roots change their forms under special rules

The original sanskrit roots	The Prakrit forms which the sanskrit roots optionally assume at the time of conjugation
संस्कृत धातवः	(संस्कृत धातूनां प्राकृत रूपाणि)
कथ्	वज्जर, पज्जर, उप्पाल, पिसुण, संघ, बोल्ल, चव, जंप, सीस, साह, णिव्वर (दुःखार्थे)
जुगुप्स	झुण, दुगुच्छ, दुगुंछ
बुभुक्ष	णीर
ध्या	झा
गै	गा
ज्ञा	जाण, मुण,
उत्-ध्मा	धुमा,
श्रत्-धा	दह,
पा (पाने)	पिज्ज, डल्ल, पट्ट, घोट्ट
उत्-वा	ओरुम्मा, वसुआ
नी-द्रा	ओहीर, उंघ
आ-घ्रा	आइग्घ (१)
स्ना	अब्भुत्त
सम्-स्त्यै	खा

(१) शौरसेन्यां घ्राणेर्जिग्घ (In the sauraseni *jiṅgha* is substituted for *ghra*

स्था (१)	ठा, थक्क, चिट्ठ, निरप्प
उद्-स्था	ठ, कुक्कुर
म्ला	वाप, व्वाय
निर्—मा	निम्माण, निम्मव
क्षि	णिज्झर
छदि-णिच्	णुम, णूम, सन्नुम, ढक्क, पव्वाल
नि-वृ-णिच्	णिहोड, निवार
नि-पत णिच्	णिहोड
दू-णिच्	दूम,
धवल-णिच्	दुम, धवल, (दूमय)
तुल-णिच्	ओहाम (वा)
वि-रिच-णिच्	ओलुण्ड, उल्लुण्ड, पल्हत्थ, विरेच
मिश्र णिच्	वीसाल, मेलव ; (वा) ;
भ्रम-णिच्	तालिअण्ट, तमाड, (वा) ;
तड-णिच्	आहोड, विहोड (वा)
नश-णिच्	विउड, नासव, हारव, विप्पगाल, पलाव ;

(१) अपभ्रंशे स्था स्थाने ठक्क in the apabhransa thakka is also substituted, for stha. शौरसेन्यां स्था स्थाने केवलं चिट्ठ उदः परस्तु उट्ठ in the saurasenı only *chitta* is substituted for sthá but when the prefix ut is joined to it the substitute is *uttha* शाकारी भाषायां स्था स्थाने चिष्ट इति, in the sákari dialect chista is also substituted for stha.

दृश णिच	दाव, दंस, दरकव, दरिस ,
उद् घट णिच	उग्ग, उग्घाड
स्पृह णिच	सिह
सं भू णिच	आसंघ, (वा)
उद् नम णिच	उत्थंघ, उल्लाल, गुलुगुच्छ उप्पेल, उन्नाव ,
प्र स्था णिच	पट्ठव, पेण्डव, पट्ठाव ,
वि ज्ञा णिच	वोक्क, आवुक्क, विण्णव
अर्प णिच	अल्लिव, चच्चुप्प पणाम, रूप्प ,
या णिच	जव, जाव ,
प्लु णिच	ओम्बाल पव्वाल, पाव ,
विकोश णिच	पक्खोड (वा)
रोमन्थ णिच	ओग्गाल, वग्गोल, रोमंथ
काम णिच	णिहुव
प्रकाश णिच	णुव्व पआस ,
कम्प णिच	विच्छोल (वा)
आ रुह णिच	वल, रोव ,
दोल णिच	रंखोल, ढोल ,
रञ्ज णिच	राव (वा)
घट णिच	परिवाड (वा)
वेष्ट णिच	परि आल

क्री	किण (१)
वि क्री	के किण
भी	भा, बीह,
आ ली	अल्ली
नि ली	णिली, चवि, लुक्क, णिरिग्घ, लिक्क लिहक्क, निलिक्क
वि ली	विरा, (त्रा)
रु	रुण, रुट, रव
श्रु	हण, सुण
धु	धूव धुण
भू (२)	हुव, हो, हव, भव, (वकारेतु वज्जे प्रत्यये) हु इत्यादेश, (पृथग्भूत स्पष्टार्थयो) णिव्वड इत्यादेश, (प्रपूर्वकस्यतु भूधातो) हुप्प इत्यादेश, (क्त प्रत्यये परे) 'हू' इत्यादेशो वा

---

(१) अपभ्रंशे क्री धातोः कीस इति रूपं भवति in the *apabhransa* *kisu* is substit ted fo *kr*

(२) अपभ्रंशे पर्याप्तार्थे भुवोहुच इत्यत्र-श्री भवति। In the apabhransa *h chcl* is subst tuted for bhu when it is use l in the sense of planty (पर्याप्त)।

शौरसेन्यां भुवतो स्थाने भो' चो'भ्रुगुवयोर्भव इति as भविस्सदि, भविय भू-भू in tl e saurseni bl o as well as *ho* are optionally substituted for *bhu* but bhava is subst tuted for it in the future and before the suffix yap (ktwa) and when the suffix kta is joined to it bhu is substituted.

कृ (१) — कुण, कर, (कालेच्छितार्थे) णिआर, (निष्टम्भविषये) णिट्ठुह, (अवष्टम्भ विषये) संदाण, (श्रमविषये) वम्फ, (क्रोधेनोष्ठमालिन्यकरणार्थे) णिव्वोल, (शैथिल्य लम्बन करणार्थे) पयल्ल, पद्दल्ल, (निष्पाताच्छोटनार्थे) णीलुञ्छ, (क्षौरकरणार्थे) कम्म, (चाटु करणार्थे) गुलल।

स्मृ (२) — कर, झुर, भर, भल, लढ, विम्हर, सुमर, पयर, पम्हुह, सर, (विपूर्वकस्य स्मरते) पम्हुस, विम्हर, वीसर।

वि–आ–हृ — कोक्क, पोक्क, वाहर।

क्षुध — छड्डू, अवहेड, मेल्ल, रेअव, णिलुञ्छ, धंसाड, मुञ्च, (दुःखमोचनार्थे) णिव्वल।

वञ्च — वेहव, वेलव, जूरव, उमच्छ,

रच — उग्गह, अवह, विडविड्ड

सम्–आ–रच — उवहत्थ, सारव, समारव, केलाय।

सिच — सिञ्च, सिम्प, सेअ,

---

(१) शौरसेन्यां कृञो स्थाने केवलं कर इति आदेशः। क्त्वायपो क इति तथा क्त्वायपो स्थाने दुय इति च। तुम तव्ययो का इति In the Sauraseni only kara is substituted for krñ and before ktwá and yap ka substituted for it and ktwa and yap themselves are replaced by *duya* Before the affixes *tum* and tabya the substitute is [illegible]

(२) शौरसेन्यां स्मृ स्थाने सुमर इत्यादेशो भवति In the Sauraseni *sumara* is substituted for *smri*.

प्रच्छ	पुच्छ
गर्ज्	गुक्क, (वृषगर्जने) ढिक ;
राज	रग्ध, कह, मह रीर, रेह (१)
प्र-स्तं	पयष, सुविक (गन्ध प्रसारे) महमह ।
नि-घ्र	गोहर, गीम, धाड, वरहाड, गीमर
भाग्	अग्ग, कगार ;
वि-भा-ष्	फायड्क, वावार ;
स-ह	सारार, साइड ;
भा-दृ	मयाल, भादर ,
प्र-ष	सार, पहर ,
अव-ष	चोव, चोरध, उपर ,
स्फ	षय, लर, गीर, पार, सह ,
त्यज	चप ;
व	नर ;
वृ-णिच	धार
पक्ष	सह
दाप	सम्र
भ्रम	रेषाड, घाव ,
पच	सोल, पडल, पच ;

(1) In the [illegible]

मस्ज् (१)	आउड्ड, णिउड्ड, बुड्ड ; खुप्प ;
पुंज	आरोल, वमाल, पुंज ,
लस्ज	जीह, लज्ज ;
उत्-विज	उव्विव
सिज	ओसढ ;
मृज (२)	उग्घुस, लुञ्छ , पुञ्छ, पुंस, फुस, पुस, लुह, हुल ,
भञ्ज	वेमय, मुसुमूर, मूर, सूर, सूड, विर, पविरञ्ज, करञ्ज, नीरञ्ज
व्रज (३)	वञ्च,
अनु-व्रज	पडिअग्ग, अणुवच्च ,
अर्ज	विढव, अज्ज ;
युज	जुञ्ज, जुज्ज, जुप्प ,
भुज	भुञ्ज, जिम, जेम, कम्म, अण्ह, समाण, चमढ, चड्ड (उपपूर्वकस्य भुजधातोः । कम्मव इत्यादेशो।
घट	गढ, घड ,
सं-घट	संगल, संघड

---

(१) शौरसेन्यां मस्जधातोः स्थाने बुड्ड मज्जौ भवतः in the sauraseni *budda* and *majja* are substituted for *masj*

(२) शौरसेन्यां मृजस्य घस इत्यादेशो भवति in the sauraseni *ghasa* is substituted for *mrja*

(३) मागध्यां व्रजधातुस्थाने वञ्ज इत्यादेशो भवति in the magadhi *banja* is substituted for *braja*.

स्फुट	फुट्ट, फुड,
स्फुट (हास्ये)	मुर।
मण्ड	चिंच, चिंचअ, चिंचिल्ल, रीड, टिविडिक्क;
तुड	तोड, तुट्ट, खुट्ट, खुड, उक्खुड, उल्लुक्क, णिलुक्क, लुक्क, उल्लूर
घूर्ण	घुल, घोल, घुम्म, पहल्ल (१)
वृत	वट्ट ;
वि-वृत	ढंस, विवट्ट
मृत	मच ;
क्वथ	अट्ट, कढ ;
ग्रन्थ	गण्ठ
मंथ	विरोल, घुसल ;
ह्लाद	अव अच्छ, (ण्यन्तस्याप्येतेदं रूपं)
नि–सद	मज्ज
छिद	दुहाव, णिच्छल्ल, णिज्झोड, णिव्वर, णिल्लूर, लूर, छिद; (आपूर्वकस्य छिदेः) ओअन्द, उद्दाल इत्यादेशौ
भिद	भिन्द ;
मृद	मल, मढ, परिहट्ट, खड्ड, चड्ड, मड्ड, पन्नाड ;

---

(१) In the [illegible] only [illegible] is substituted for [illegible] ([illegible] [illegible] [illegible]।

स्यन्द्	चुलुचुल, फन्द
पद्	पज्ज
नि पद्	निव्वल, निप्पज्ज ;
वि सं वद्	विअट्ट, विलोट्ट, फंस, विसवय ;
रुद्	रुव, रोव ,
शद्	झड, पक्खोड
आ क्रन्द्	णीहर, अक्कन्द ,
खिद्	जूर, विसूर, खिज्ज,
स्विद्	सिज्ज
रुध	उत्थंघ, रुम्भ, रुन्ध
नि षिध	हक्क, निसेह ,
क्रुध	जूर, कुज्झ ,
जन	जाअ, जम्म ,
तन	तड, तड्ड, तड्डव, विरल्ल
तृप	थिप्प,
उप–सृप	अल्लिअ, उवसप्प ,
सं तप	झङ्ख ,
वि आप	ओअग्ग, वाव
सम् आप	समाण, समाव
क्षिप	गलत्थ, अड्डक्ख, सोल्ल, पेल्ल, णोल्ल, छुह, हुल, परी, घत्त, छुभ, खिव

उन्-क्षिप	गुलुगुञ्छ, उत्थंघ, अव्वत्थ, उब्भुत्त, उस्सिक्क, हक्खुव, उक्खिव ; (आपूर्वस्य क्षिपतेः) णीरव, अक्खिव
स्वप	कमवस, लिस, लोट्ट, सुव ;
वेप	आयम्ब, आयज्झ ;
वि-लप	झंख, वडवड, विलव
लिंप	लिंप
गुप	विर, णड, गुप्प
क्षपांकरोमि	अवहावेइ
प्र-दीप	तेअव, संदुम, संधुक्क, अब्भुत्त ;
लुभ	संभाव, लुब्भ ;
क्षुभ	खउर, पड्डह ;
आ-रभ	आरंभ, आढव, आरभ ;
उप-आ-लभ	झंख, पचार, वेलव ; उवालभ ;
अव-जृंभ	जंभा, जंभाअ
नम	णव ;
नम (भाराक्रान्ते कर्त्तरि)	णिसुढ, नव ;
वि-श्रम	णिव्वा, वीसम
आ-क्रम	ओहाव उत्थार, छुंद, अक्कम ;
भ्रम	टिरिटिल्ल, ढुंढुल्ल, ढंढल्ल, चक्कम्म, भम्मड, भमड, भमाड, तलअंट, झंट, झंप, भुम, गुम, फुम, फुस, ढुम, ढुस, परी, भम ;

गम (१)	अइ, अइच्छ, अणुवज्ज, अवजसव, उक्कुस, अक्कुस, पच्चड्ड, पच्छंद, णिम्मह, णी, णीण, णीलुक्क, पदअ, रंभ, परिअल, वोल, परि अल, णिरिणास, णिवह, अवसेह, अवहर, गच्छ, (आपूर्व्वस्यगमे स्थाने अहिपच्चुअ इत्यादेशो भवति वा पक्षे आगच्छ) ।
भ्रम (गतौ)	भ्रम
सं गम	अभिड, संगच्छ
अभि आ गम	उम्मत्थ
प्रति आ गम	पलोट्ट, पच्चागच्छ,
शम	परिसाम पडिसा सम
रम	संखुड्ड खेड्ड उभाव किलिकिंच, कोट्टुम मोट्टाय णीसर, वेल्ल, रम,
पूर	अग्घा, अग्घव उद्धुम अंगुम, अहि रेम, पूर
त्वर	तुवर, जअड तूर, (क्वादौ) तुर इत्यपि,
क्षर	खिर, झर, पज्झर, पच्चड णिच्चल णिट्टुअ
शम	सम सम,

---

(१) कीदृश्यको आगच्छ ... इति ... the anusvara ga is substituted for gam before the affixes kt f and yap and the affixes themselves too assume the form of ... in the magadhi gaccha is substituted for gam

उत्-हस	उत्थल,
वि गम	विएप, विट्ठ
दस	विसट्ट, दस ;
मील	जिम, मील ;
वम	वम्म, वम ;
भंश	फिड, फिट्ट, फुड, फुट्ट, चुक्क, भुल्ल, भस ।
नश	णिरणास, णिवह, अवसेह, पडिसा, सेह अवहर, नस्स ।
अव काश	ओवास ।
स दिश	अप्पाह :
दृश (१)	निअच्छ, पेच्छ, अवयच्छ, अवयज्झ, वज्ज, सव्वव, देक्ख, ओअक्ख, अवक्ख, अवअक्ख, पुलअ, निअ, अवआस ।
स्पृश	फास, फंस, फरिस, छिव, छिह, आलुख, आलिह ;
प्र-विश	परिअ, पविश ; (१)
प्र मृशमुषो	पम्हुस :
पिष	णिवह, णिरिणास, णिरिणज्ज, रोञ्च, चड्ड, पीस ।

(१) [illegible] In the [illegible] [illegible] [illegible]

(२) In the [illegible]

भाष	भुक्क, भस ।
कृष	कड्ढ, साअड्ढ, अञ्च, अणच्छ, अयञ्छ, आइञ्छ, करिस , (असिकर्षणार्थे) अक्खोड
गवेष	ढुढुल्ल, ढढोल्ल, गमेस, घत्त, गवेस ।
श्लिष	सामग्ग, अवआस, परिअन्त, सिलेस ;
म्रक्ष	चोप्पड, मक्ख
कांक्ष	आह, अहिलङ्घ, अहिलङ्ख, वच्च, वम्फ, मह, सिह, विलुंप, कंख
प्रति ईक्ष	सामय, विहीर, विरमाल, पडिक्ख
तक्ष	तच्छ, चच्छ, रम्प, तक्ख, रम्फ ,
वि कस	कोआस, वोसट्ट, विअस ,
हस	गुंज, हस
स्रंस	ल्हस, डिंभ, संस ,
त्रस	डर, बोज्ज, वज्ज ,
नि अस	णिम, णुम ,
परि—अस्	पलोट्ट, पल्लट्ट, पल्हत्थ ।
निः श्वस	झंख, नीसस ,
उत् लस	ऊसल, ऊसुम्भ, णिल्लस, पुलआअ, गुंजुल्ल, आरोअ ,
भास	भिस, भास ,
ग्रस	घिस, गस ,
अव गाह	ओवाह, ओगाह ,
आरुह	चड, वलग्ग, आरुह ,
मुह	गुम्म, गुम्मड, मुज्झ ;

दह   अहिऊल, आलुङ्ख, डह,

ग्रह (१)   { वल, गेण्ह, हर, पग, निरुवार, अहिपच्चुत्र; क्त्वा, तुम, तव्येषु ग्रहस्थाने घेत् इत्यादेशो भवति ।

वच (२)   (क्त्वा, तुम, तव्येषु) वोत्

क्त्वा, तुम, तव्येषु परत रुद, भुज, मुचामन्त्यवर्णस्य तो भवति ।
Before the affixes *ktwá, tum* and tavya final consonants of the roots *rud, bhuj* and mucha becomes *t*

कृञ स्थाने भूतभविष्यतो क्त्वा, तुम, तव्येषु च परत का इत्यादेशो भवति । The root krın becomes ká ın past and future tenses and before the affixes *ktwá, tum* and *tavya*

दृश	दच्छ (३)	क्रुध	कुद्ध,
गम	गच्छ,	सिध	सिद्ध,
श्रम	श्रच्छ,	मद	मत्त,
छिद	छिद,	पत	पत्त,
भिद	भिद,	वृध	वढ,
युध	जुद्ध,	वेष्ट	वेढ,
बुध	बुद्ध,	स—वेष्ट	सवेढ,
गृध	गिद्ध,	उत्—वेष्ट	उव्वेढ, उव्वेढ,

---

(१) शौरसेन्यां ग्रहस्थाने गेण्ह इतिरूप भवति । कश्चिदनुमते क्त्वा तव्ययो गें इति । ın the sauraseni genha ıs substituted for *graha* but according to some (*ge*) ıs substituted for ıt before the affixes *kta* and tabya. भावकर्म्मणो गेज्झ घेप्पौ *gejja* and gheppa are substituted for graha ın the passive (भावकर्म्मणो) अपभ्रंशे ग्रहस्थाने गृह्ण इत्यादेशो भवति ın the *apabhransa gruhna* ıs substituted for *grah*

(२) शौरसेन्यां ब्रुवचो स्थाने वच इति ın the sauraseni *bachcha* ıs substituted for the roots *bru* and *bacha* ın all affixes

(३) शौरसेन्यां दृशस्थाने पुच्छ ın the sauraseni *puchh* ıs substituted for *dris*

खाद् धावोरन्तस्य लुग्भवति। The final letter of the roots *khád* and *dhaw* are optionally elided, as खाइ, खाग्रइ (खादति) ; धाइ, धाग्रइ (धावति) ;

सृजधातो रन्तस्य रोभवति।

R is substituted for the final letter of the root srija, as, सिरइ (सृजति) ;

· शकादीना मन्तस्य द्वित्वं भवति।

The final letter of the roots *s'ak* &c, is doubled, as सक्क, लग्ग, कुप्प, नस्स &c

ग्रफुणादय. शब्दा. श्राक्रमि प्रभृतीनां
धातूनां स्थाने क्तेन सह निपात्यन्ते।

Aphunna &c. are used for ákrami &c with the affix kta, as ग्रफुण्णो (श्राक्रान्त), उक्कोस (उत्कृष्ट), फुडं (स्पृष्टं) ; वोलीणो (ग्रतिक्रान्त:); वोसट्टो (विकसित:); लुग्गो (रुग्ण:) ; णिसुढ्ढो (नष्ट:); पम्हट्ठो (प्रमृष्ट:); विढत्तं (ग्रर्जितं); छित्तं (स्पृष्टं) ; जढं (त्यक्तं) , झाविश्रं (चितं) ; निच्छुढं (उद्धृतं) ; चक्खिग्रं (ग्रास्वादितं); गिमिग्रं (स्थापित) इत्यादि।

Roots which have special forms in the *s'aurasení*

सं धातु:	प्रां रूपं
वर्म	चय,
सृज	पुस,
क्षप	खिर, खिप्प ;
गुद	सुव,

ब्रू	ब्रुए,
स्तु	थुए
दा	दे, (भविष्यति) दद, (क्तव्ययो) दा

Pachadi &c are used for *pachayati* &c शिल्प प्रयो-भाद देशीय। In these cases old authorities are our only guides

पाचयत्यादीना 'पचदि' इत्यादयो निपात्यन्ते।

In the *apabhrans'a* (अपभ्रंशे) ब्रु स्थाने ब्रुव इत्यादेशो भवति in the *apabhrans'a bbuba* is substituted for *bru*

अपभ्रंशे क्षिप्तादीना स्थाने छोल्ल इत्यादय आदेशा भवन्ति। *In the apabhrans'a, chilla &c are substituted for kshipta &c*

अपभ्रंशे आपूर्व्व चच स्थाने अक्ख इत्यादेशो भवति। In the *apabhrans'a akkh* is substituted for *áchaksha*

अपभ्रंशे वदस्थाने वोल्ल इत्यादेशो भवति। In the ap- bolla is substituted for vada

सम्पूर्णम्।

THE END

भगवानाह । किं मन्यध्वे भिक्षवो योऽसौ तेन कालेन तेन समयेन दरिद्रपुरुष आसीदयं स[1] वसुमान् । यत्तेन स्तूपे संमार्जनं कृतं तेनाभिरूपः संवृत्तो यत्प्रणिधानं कृतं तेनेहैव जन्मन्यर्हत्त्वं साक्षात्कृतम् । इति हि भिक्षव एकान्तकृष्णानां कर्मणामेकान्तकृष्णो विपाक एकान्तशुक्लानामेकान्तशुक्लो व्यतिमिश्राणां व्यतिमिश्रस्तस्मात्तर्हि भिक्षव एकान्तकृष्णानि कर्माण्यपास्य व्यतिमिश्राणि चैकान्तशुक्लेष्वेव कर्मस्वाभोगः करणीय इत्येवं वो भिक्षवः शिक्षितव्यम् ॥

इदमवोचद्[2] भगवानात्तमनसस्ते भिक्षवो भगवतो भाषितमभ्यनन्दन् ॥

1) MS स वसु°

2) B इदमवोच° DCP corr

बलवानिति ६८ ।

बुद्धो भगवान्सत्कृतो गुरुकृतो मानितः पूजितो राजभी राजमात्रैर्धनिभिः पौरैः श्रेष्ठिभिः [1]सार्थवाहैर्देवैर्नागै[र्यक्षै]रसुरैर्गरुडैः किन्नरैर्महोरगैरिति देवनागयक्षासुरगरुडकिन्नरमहोरगाभ्यर्चितो बुद्धो भगवान् ज्ञातो महापुण्यो लाभी चीवरपिण्डपातशयनासनग्लानप्रत्ययभैषज्यपरिष्काराणां सश्रावकसङ्घः कपिलवस्तुनि विहरति न्यग्रोधारामे । कपिलवस्तुन्यन्यतमः शाक्य आढ्यो महाधनो महाभोगो [2]‹विस्तीर्ण›विशालपरिग्रहो वैश्रवणधनसमुदितो वैश्रवणधनप्रतिस्पर्धी । तेन सदृशात्कुलात्कलत्रमानीतम् । स तया सार्धं क्रीडति रमते परिचारयति । तस्य क्रीडतो रममाणस्य परिचारयतः पुत्रो [3]जातो ऽभिरूपो दर्शनीयः प्रासादिको [4]ऽतिक्रान्तपौरुष‹बलः› ॥ तस्य ज्ञाती ज्ञातिमहं कृत्वा नामधेयं व्यवस्थाप्यते किं भवतु दारकस्य नामेति । ज्ञातय ऊचुर्यस्मादयं दारको बल- 10
म्प्राप्तं[5] स्यादस्य बलवानिति नाम ॥ बलवान्दारको [6]ऽष्टाभ्यो धात्रीभ्यो दत्तो द्वाभ्या

---

1) B सार्थवार्थवैर्दे° DP corr

2) P fills up the gap

3) MS ज्ञात । अभि°, and प्रासादिकः अति°

4) Ex conject, MS अतिक्रान्तपौरुषस्य As to my correction cp Feer's translation (p 244, 12) «dont la force dépassait celle de l hommes»

5) Ex conject, *prāptam* signifies fit, proper' (PW s v आप् + प्र, sgn 9 of the participle) MS प्राप्त स्यादस्यबलवानिति नाम भवतु । I have left out भवतु taking this word for a gloss of प्राप्तं स्यात्

6) MS °रेकघष्टा°, cp *supra* p 346, n 3